

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

*2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді*

Бас редактор
Алуа Жолдыбалина,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің бөлім басшысы

Шығаруға жауапты:
А. Арзықұлов

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Нұр-Сұлтан қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414 - 5696

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалынуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

«Надежда 2050» ЖШС баспасынан
басылып шығарылды
Көкшетау қ., Баймұқанов, 3.

Таралымы: 500 дана.

**Қоғам &
Дәуір**

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Өмірсерік Қасенов

Каспий мұнайының әлеуетті экспорттық бағыттары 6

Мұрат Лаумулин

Әлемдік ориенталистикадағы Алтын Орда тарихы:
қысқаша сипаттама..... 23

Әмина Үрпекова, Нәйля Әлмұхамедова, Жанар Санхаева

Қазақстандағы көші-қон процестерінің ерекшеліктері:
этникалық репатриация саясатын қалыптастыру 41

Амангелді Толамисов, Жансая Смағұлова

Шығыс Қазақстан облысы аумағындағы
киелі орындар 56

Амангелді Толамисов, Айдынбекұлы Аршын

Ұлттық сана және оның жаңғыру мәселелері 66

Әсем Қайдарова

Қазақстандық жастар құндылықтары жүйесіндегі
діннің орны..... 77

Айдана Шапамбаева

Үш тілде білім беру саясатын іске
асырудың және басқарудың тиімділігі
(НЗМ мысалында)..... 105

СОДЕРЖАНИЕ

Умирсерик Касенов

Потенциальные экспортные маршруты
Каспийской нефти..... 6

Мурат Лаумулин

История Золотой Орды в мировой
ориенталистике: краткий очерк..... 23

Амина Урпекова, Найля Альмухамедова, Жанар Санхаева

Особенности миграционных процессов в Казахстане:
формирование политики этнической репатриации 41

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президентінің Қаулымен
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

**Амангельды Толамисов,
Жансая Смагулова**
Сакральные места на территории
Восточно-Казахстанской области 56

**Амангельды Толамисов,
Айдынбекулы Аршын**
Национальное сознание и проблемы
его возрождения 66

Асем Кайдарова
Роль религии в системе ценностей
казахстанской молодежи..... 77

Айдана Шапамбаева
Эффективность реализации и управления
трехязычной образовательной политикой
(на примере НИШ) 105

CONTENTS

Umirserik Kassenov
Potential Export Routes of the Caspian Oil 6

Murat Laumulin
The History of the Golden Horde in Orientalism:
A Brief Outline..... 23

**Amina Urpekova,
Nailya Almuhammedova,
Zhanar Sankhayeva**
Features of migration processes in Kazakhstan:
the formation of a policy of ethnic repatriation..... 41

**Amangeldi Tolamisov,
Zhansaya Smagulova**
Sacral Place on the Territory of East
Kazakhstan Region 56

**Amangeldi Tolamisov,
Aidynbekuly Arshyn**
National Consciousness And Problems
Of Its Revival 66

Assem Kaidarova
Role of Religion in the Value System
of Kazakh Youth..... 77

Aidana Shapambayeva
Effectiveness of Implementation and
Management of Trilingual Educational Policy
(case of NIS)..... 105

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – Редакциялық кеңестің төрағасы, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының бөлім басшысы, Ph.D
- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистрі
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Хангук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Бүркітбай АЯҒАН** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор
- Қазбек ИСАЕВ** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Мейрам ҚАЗЫКЕН** – Қазіргі заманғы қоғамды зерттеу институтының директоры, экономика ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу жөніндегі орталықтың басшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, советник Президента Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – шеф-редактор, руководитель отдела Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – редактор, ведущий научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Буркитбай АЯГАН** – директор института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Казбек ИСАЕВ** – ученый секретарь Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, кандидат исторических наук
- Мейрам КАЖЫКЕН** – директор Института исследований современного общества, доктор экономических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – руководитель Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных исследований в Центральноазиатском регионе при Академии государственного управления при Президенте РК, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, Adviser to the President of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Chief Editor, Head of the Department of Kazakhstan Institute for Strategic Studies under President of Kazakhstan (KazISS), Ph.D
- Almas ARZIKULOV** – Editor, Leading Research Fellow of KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Burkitbai AYAGAN** – Director of Institute of History of State, Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Doctor of History, Professor
- Kazbek ISSAYEV** – Secretary for Research and Academic Affairs of KazISS under President of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences
- Meiram KAZHIKEN** – Director of Institute of Contemporary Societal Studies, Doctor of Economics
- Botagoz RAKISHEVA** – Director of “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Head of Center of Inter-ethnic and Inter-confessional Studies in Central Asia, Academy of Public Administration under President of Kazakhstan, Doctor of Sociology

2020 жылдың 24 сәуірінде
Қазақстан стратегиялық зерттеулер
институтының алғашқы директоры
Қасенов Өмірсерік Төлешұлы
75 жасқа толар еді.

Осыған байланысты Өмірсерік Төлешұлының
төмендегі еңбегін назарларыңызға ұсынамыз.

ӨМІРСЕРІК ҚАСЕНОВ

КАСПИЙ МҰНАЙЫНЫҢ ӘЛЕУЕТТІ ЭКСПОРТТЫҚ БАҒЫТТАРЫ

Егер әлем картасына қарайтын болсақ, бір қарағанда, қазіргі техникалар заманында мұнай құбырларын тек Қара теңізге ғана емес, сонымен қатар Жерорта теңізіне, Парсы шығанағына, тіпті Үнді мұхитына да жүргізу бойынша айтарлықтай қиындықтар жоқ. Мұнай құбырларының құрылысын қаржыландыруға қабілетті, Каспий мұнайын көкसेген тұтынушылар мен халықаралық компаниялар жеткілікті.

Алайда, мұнайға бай Каспий өңірінен тұтынушыларға жеткізілетін оңтүстік теңіздердің терминалдарына мұнай құбырларын жүргізу туралы арманды жүзеге асыруға көптеген факторлар кедергі келтіретіні бәрімізге белгілі. Олардың ішіндегі ең маңыздылары – мұнайдан түсетін табысқа мүдделі мемлекеттердің геосаяси және геоэкономикалық мүдделерінің алшақтығы, әлемдік мұнай нарығы жағдаятының нашарлауы, энергия ресурстарын экспорттаушылар арасындағы қатаң бәсекелестік, мұнай құбырлары өтуі мүмкін аудандардағы қарулы қақтығыстар.

Экспорттық мұнай құбырларының бағыттарын таңдауға ықпал ететін елеулі, бірақ қиын болжанатын фактор – олардың соңғы пункттеріндегі мұнайдың босату бағасы. Ол Қара және Жерорта теңізіндегі, Парсы шығанағы мен Үнді Мұхитындағы теңіз порттарының мұнай терминалдарында қатты ауытқиды.

XXI ғасырдың басында мұнайға деген сұраныс Каспий мұнайының күтілетін ағынын игере алмайтын Жерорта теңізінің нарығында азаяды, бірақ Шығыс Азияда айтарлықтай өседі деп болжануда. Бұл әлемнің түрлі аймақтарындағы экономикалық өсімнің қарқынды өзгеруімен байланысты. Мысалы, Харк (Иран) аралынан немесе

Гвадар (Пәкістан) портынан, егер оған уақыт өте келе Орталық Азиядан мұнай құбыры төселетін болса, мұнайды Шығыс Азияға жеткізу әлдеқайда тиімді және ыңғайлы.

Әзірбайжан – Жерорта теңізі

Әзірбайжан өз мұнайын әлемдік нарықтарға экспорттаудың үш нұсқасын қолданады: Баку – Новороссийск; Баку – Супса; Баку – Джейхан. Егер Қазақстан мұнайын Теңіз кен орнынан Бакуге Каспий теңізінің жағалауын бойлай құрлықпен немесе оның түбімен – ең қысқа жолмен тасымалдау қамтамасыз етілсе, мұнай құбырын Джейхан түрік жерорта теңіз портына өткізу мүмкіндігі артады.

Әзірбайжан президенті Г.Алиевтің Алматыға алғашқы ресми сапары барысында 17 бірлескен құжатқа, оның ішінде ынтымақтастық және халықаралық нарықтарға мұнай тасымалдау туралы меморандумға қол қойылды.

«Время по Гринвичу» газеті хабарлағандай, сапар барысында Г.Алиев Каспий теңізінің мәртебесі туралы даудағы Алматы мен Бакудің ұстанымдары бірдей екенін, ал Н.Назарбаев Қазақстан биылғы жылы мұнай құю танкерлерінің көмегімен әрі қарай Әзірбайжан мен «Кавказ дәлізі» арқылы 10 миллион тонна мұнай жіберуге дайын екенін атап өтті. Жақын арада Каспий теңізінің түбімен, Қазақстан жағалауларынан Баку жағына қарай мұнай құбырын тарту жобасының инвесторларын іздестіруге кірісу шешілді [1].

Каспий мұнайы Новороссийскке құбыр желісімен Шешен аумағы арқылы немесе айналып өтуге бара ма? Ресей өзінің мүддесі үшін Шешенді мұнай экспортына тәуелді етіп, сол арқылы оны Ресей Федерациясының құрамында ұстап қалу үшін бірінші нұсқаға жүгінетін сияқты.

Шешен тарапының мүддесі өз аумағы арқылы мұнай транзиті үшін мұнай долларын иемденуден тұрады. Егер мұнай құбырының жалпы ресейлік бөлігі бойынша мұнай баррелін айдау 2,6 долларды құраса, онда Шешен аумағы бойынша бұл мөлшерлеме біршама жоғары болады, ал кіріс Ресей қазынасына емес, Шешен қазынасына түсетін болады.

1997 жылғы 12 шілдеде Бакуде әзірбайжандық «ерте» мұнайы Баку Грозный-Новороссийск құбыржолымен тасымалдау туралы келісімге қол қойылды. Қыркүйек айына қарай 150 шақырымдық мұнай құбырының шешендік учаскесі қалпына келтіріледі. Каспий құбыр желісі консорциумына (КҚК) келетін болсақ, ол Шешен

аумағын айналып өтіп, Теңіз Новороссийск мұнай құбырын салуға ниетті.

Әзірбайжаннан Жерорта теңізіне мұнай құбыры үшін ең қысқа бағыт Армения мен Түркияның шығыс бөлігі арқылы жүргізу болып табылады. Алайда әлі күнге дейін Таулы Қарабахаға байланысты Әзірбайжан мен Армения арасындағы реттелмеген жанжал бұл бағытты алдағы уақытта мүмкін емес етеді.

Әзірбайжан Қарабаха мен басқа да басып алынған аумақтар қайтарылған жағдайда ғана Армения аумағы арқылы салынған құбыр желісі арқылы мұнай тасымалдауға келісе алады. Бірақ Армения мұндай қадамға дайын емес. Аумақтық мәселе бойынша терең және ымырасыз Армения-Әзірбайжан қайшылықтарына байланысты алдағы уақытта Баку мен Ереван арасындағы жанжалдың «мұнайды басып алынған аумақтарға айырбастау» формуласы бойынша реттелуі екіталай. Мұны Таулы-Қарабаха Республикасының бұрынғы президенті, қазіргі уақытта Арменияның премьер-министрі Роберт Кочарянның Әзірбайжандағы халықаралық мұнай консорциумының қызметі Қарабаханың қауіпсіздік мүддесіне зиян келтіретіні туралы жасаған мәлімдемесі куәландырады, өйткені «ғасыр жобасын» жүзеге асыру Әзірбайжанның экономикалық, яғни әскери әлеуетінің айтарлықтай өсуіне алып келеді. Әскери сарапшылар осыған байланысты Қарабаханың қарулы құрылымдары Әзірбайжанның көлемі бойынша екінші қаласы Гянджа жағына қарай жылжып, батыс мұнай құбырын «кесіп өтуге» тырысуы мүмкін екенін жоққа шығармайды [2].

Арменияның премьер-министрі ретінде Роберт Кочарян Каспийден Әзірбайжан мұнайының бір де бір тамшысы халықаралық нарыққа түспейтінін айтып, Әзірбайжанға өздері өндірген Каспий мұнайын экспорттауға мүмкіндік бермеу үшін әскери күшке жүгінуге дайын екенін мәлімдеді [3].

Әзірге Баку-Супс бағытын іске асыру үшін Грузиядағы ішкі жанжалдар әлі де кедергі келтіріп тұр, әсіресе олардың ішіндегі ең көкейтестісі грузин-абхаз жанжалы болып отыр.

Түркиядағы Күрд қозғалысы – күрдтер тұратын аудандардағы Баку-Джейхан мұнай құбырына төнетін қауіптің қайнар көзі. Түрік әскерлерімен көп жылдық партизан соғысын жүргізіп келе жатқан Күрд жұмыс партиясының отрядтары болашақта мұнай құбырынан өзінің диверсиялық қызметінің объектісін көреді.

«Коммерсант-Daily» газетінің осы жобаға күрд басшылығының көзқарасы туралы сұрағына жауап бере отырып, ТМД және Шығыс

Еуропа елдеріндегі Күрдстанды ұлттық босату майданының өкілі Махир Валат құбыр желісінің КРП бақылауындағы аумақ арқылы өтуі үшін КРП-ны толығымен жою керек, ал 30 мыңдық әскер болған жағдайда мұны жасау оңай болмайды деп мәлімдеді [4].

Теңіз – Новороссийск

Қазақстандық мұнайдың әлемдік нарыққа шығуының нақты перспективасының пайда болуы 1992 жылы құрылған Каспий құбыр желісі консорциумының жобасынан көрініс тапты. Оған Қазақстан, Ресей Федерациясы және Бермуд аралдарында тіркелген оффшорлық «Оман ойл компани» фирмасы кірді.

Консорциумды құрудың мақсаты Батыс Қазақстаннан Новороссийскке құбыр желісін жүргізу, сол жерден мұнайды әлемдік нарықтарға жеткізу болды. Алайда, мұнай құбырының құрылысы ұзаққа созылды. Барлығы консорциум акцияларының жартысын иеленген Оман қамтамасыз етуге тиіс қаржыландыруға кеп тірелді. Қазақстан мен Ресей мұнай құбыры өтетін жер және қолданыстағы мұнай құбырының бір бөлігі түрінде үлес қосты.

1996 жылғы 27 сәуірде Каспий құбыр желісі консорциумының (КҚК) Директорлар кеңесі отырысының оны қайта ұйымдастыру туралы хаттамасының заңды күші жойылды. Оның мәні бойынша КҚК бойынша бұрынғы үш серіктес, яғни Ресей, Қазақстан және Оман консорциум құрамын қайта қарап, акционерлік капиталдағы жарғылық үлесті одан туындайтын барлық салдарымен қайта бөлуі.

Каспий құбыр желісі консорциумы (КҚК) жобасын жүзеге асыру бойынша бес жылдық күрестің нәтижесінде 1997 жылдың 16 мамырында Мәскеуде қорытынды келісімге қол қойылды. Ресей, Қазақстан, Оман Сұлтанаты және 10 жеке компания өкілдері ұзындығы 1500 шақырымды құрайтын «Теңіз-Новороссийск» экспорттық мұнай құбырының құрылысын қаржыландыру және бастау туралы келісімге келді.

Мұнай құбырының бірінші кезегінің құрылысы аяқталғаннан кейін 1999 жылдың аяғында жылына 28 млн. тонна мұнай (күніне 560 000 баррельге жуық) тасымалдау мүмкіндігі пайда болады. Жоба аяқталған соң мұнай құбырының өткізу қабілеті жылына 67 млн. тоннаны құрайды.

Қазақстан мұнайының Новороссийсктен әлемдік нарықтарға жүретін жолы Босфор мен Дарданелла бұғаздары арқылы өтетіндіктен, Түркиямен танкерлердің бұғаздар арқылы өтуіне берілген шектеулер-

ге байланысты оның экспортын ұлғайту үшін келешекте қиындықтар туындамай ма деген сұрақ өте орынды.

Бұл сұраққа жауап бере отырып, «Қазақойл» компаниясының президенті Н.Балғымбаев: «КҚК бірінші және екінші кезеңдерінің өткізу көлемі түрік билігінде сұрақ тудырмайды. Түркия біз Қазақстанның қайраңын игере бастаған кездегі үлкен қазақстандық мұнайға аландаулы. Алғашқы өндіру 2003 жылға белгіленген және өндіру көлемі бірнеше жыл ішінде жылына 100 миллион тоннадан асты. Сол кезде, әрине, Каспий арқылы Әзірбайжанға, одан кейін Грузияға және сол жерден Түркия Жерорта теңіз порты Джейханға басқа 73 бағыт болады» - деп мәлімдеді [5].

«Теңіз – Новороссийск» мұнай құбырының құрылысын аяқтау Ресей аумағы арқылы қазақстандық мұнай экспортының барлық проблемаларының шешілетінін білдірмейді. Қазақстаннан мұнай экспортының өсуін тежейтін, мұнайды Новороссийск портына дейін тасымалдаудың нақты мүмкіндігімен байланысты емес басқа да факторлар орын алуы мүмкін. Бұл ретте мәселенің мәні мынада:

1. Ресейлік Қара теңіз порттары Новороссийск пен Туапстың мүмкіндіктері оларды жаңғыртқаннан кейін де жалпы көлемі 100-150 млн. тонна болатын Каспий мұнайын (Әзірбайжан және Қазақстан) өндірудің күтілетін өсімін өзгерту үшін жеткіліксіз болады. Сонымен қатар, бұл порттар ауа райының қолайсыздығынан жылына 87 күннен 112 күнге дейін жұмыс істемейді.

2. Босфор және Дарданелла арқылы тар бұғаздарда мұнай төгілген жағдайда 12 миллион халқы бар Стамбулға төнетін әлеуетті экологиялық қатерге байланысты 1994 жылы Түркияның ірі тоннажды танкерлерді өткізуге қатаң шектеулер белгілеуі.

3. Тіпті, болгариялық қара теңіз порты Бургастан Жерорта теңізіндегі грек Александруполисіне дейінгі мұнай құбыры түрік бұғаздарын айналып өтсе де, мамандардың пікірінше, бұл да қажетті нәтиже бермейді.

Қара теңіз нарығындағы сұраныс 2005 жылға қарай жылына ең жоғары 24 млн. тоннаға жетуі мүмкін, мұны осы уақытқа қарай Ресейден, Әзірбайжаннан және Қазақстаннан күтілетін мұнай экспортымен өлшеуге келмейді. Батыс Еуропадағы мұнайдың әлеуетті тұтынушыларына келетін болсақ, әлемдік нарықта шикізат бағасының тұрақты төмендеуіне байланысты «Бургас–Александруполис» мұнай құбыры тиімсіз болуы мүмкін.

4. Ресей өз аумағы арқылы өтетін мұнай құбырларына өзінің

монополиясын сақтай отырып, Қазақстанның экспорттық мүмкіндіктерін толық бақылап тұрғандықтан, оның Қазақстанға жеткілікті экспорттық квоталар беретініне және транзиттік тарифтерді көтермейтініне кепілдік жоқ.

Қазақстан – Иран – Парсы шығанағы

Бұл бағыт Қазақстан мұнайын экспорттау үшін ең қысқа және үнемді бағыт болып табылады. Сонымен қатар, бұл жол қарулы қақтығыстар жоқ аймақ арқылы өтетіндіктен, айтарлықтай қауіпсіз. Осы уақытқа дейін Ақтау портынан Каспий теңізіндегі ирандық Энзели портына дейін мұнай тасымалдап, кейіннен Тегеран, Тебриз, Арак және Исфахан мұнай өңдеу зауыттарына жеткізу нұсқасы әлдеқашан пысықталған. Иран мұнайдың баламалы көлемін тұтынушыларға Парсы шығанағындағы терминалдарынан жөнелтетін болады. Алмастыру көлемін жылына 2 млн-нан 6 млн. тоннаға дейін жеткізуді көздейтін тиісті Қазақстан-Иран келісімшартына қол қойылды. 1996 жылдың 30 желтоқсанында Иранға Қазақстан мұнайы бар алғашқы танкер жөнелтілді. 1997 жылғы 31 мамырда Парсы шығанағындағы ирандық Харк портының мұнай терминалдарынан «ASTRO Beta» танкеріне Swap айырбас келісіміне сәйкес Иранмен әлемдік нарықтарға Қазақстанның пайдасына тиелген алғашқы 67,5 мың тонна мұнай құйылды.

Тағы бір нұсқа – Иранға Түркіменстан аумағы арқылы өтетін мұнай құбырын салу. Алайда, бұл нұсқаларды, әсіресе, Қазақстан мұнайының ірі ауқымды жеткізілімін болжайтын екінші нұсқаны іске асыруға Америка Құрама Штаттары кедергі келтіреді. АҚШ үкіметі америкалық компанияларға, ең алдымен, қарамағында Теңіз кен орны бар «Шевронға» мұнай құбырының бағытын батыстан оңтүстік бағытқа өзгертуге мүмкіндік бермейді.

КСРО ыдырағаннан кейін әлі күнге дейін Каспий теңізінің жаңа құқықтық мәртебесінің анықталмауы қазақстандық мұнайды Каспий теңізі арқылы танкерлермен немесе Бакудегі су асты құбырымен тасымалдауға әлі де кедергі болып отыр. Сонымен қатар, теңіз арқылы мұнай тасымалдау басталған жағдайда, Каспийдің осал экожүйесіне елеулі қауіп туындауы мүмкін.

Ауғанстан – Түркіменстан – Пәкістан

Қазіргі уақытта Пәкістанда тәулігіне 51 мың баррель мұнай және тәулігіне 1,840 млрд. текше фут табиғи газ өндіріледі.

Қазіргі өндіру деңгейімен Пәкістанның мұнай қорлары 7 жылдан кейін, ал табиғи газ қорлары 15 жылдан кейін таусылады. Елде мұнай мен газдың жаңа кен орындары ашылмаса, 1990-шы жылдардың соңында Пәкістан өзінің энергетикалық қауіпсіздігінің елеулі сын-қатеріне тап болады. Мұнаймен өзін-өзі қамтамасыз ету 1997 жылғы 40%-дан 2000 жылға қарай 10%-ға дейін төмендейді. Газбен өзін-өзі қамтамасыз ету 1997 жылғы 100%-дан 2006 жылға қарай 60%-ға дейін төмендейді.

Пәкістанның мұнай және мұнай өнімдері импорты бойынша шығындары соңғы 4 жылда екі есе өсіп, барлық импорттың 30%-дан астамын құрайды. 90-шы жылдары мұнай өнімдеріне сұраныс жыл сайын 10%-ға өседі. Мұнай және мұнай өнімдері импорты бойынша шығындар 1989/90 жылы 800 млн. доллардан 1993/94 жылы 1,8 млрд. долларға және 1995/96 жылы 2,2 млрд. долларға дейін өсті [6].

Көрші Үндістанда да мұнай импортына деген қажеттілік артып барады. 1996/97 қаржы жылына жоспарланған мұнай өндірудің тәулігіне 761 мың баррельге дейін (жылына 38 млн. тонна) өсудің орнына, өткен жылмен салыстырғанда, тәулігіне 70 мың баррельге төмендеді. Газ өндіру де жоспарлы міндеттерден де, сондай-ақ оған экономиканың қажеттілігінен де айтарлықтай артта қалып отыр. Үндістандағы мұнай өнімдеріне сұраныс 2010 жылға қарай 1996/97 жылғы 1,5 млн. баррельмен салыстырғанда тәулігіне 3 млн. баррельге дейін өседі деп күтілуде [7, 33 б.].

Пәкістанның, Түркіменстанның және «Юнокал» америкалық мұнай компаниясы мен саудтық «Дельта-ойл» компаниясы құрған консорциумның тәліптер қауіпсіздігін қамтамасыз етуге уәде берген Ауғанстан аумағы арқылы Орталық Азиядан Пәкістанға газ құбырын, содан кейін мұнай құбырын салу жөніндегі үмітінің орындалуы екіталай. Бірақ тәліптер Ауғанстан халқына бейбітшілік сыйлай алмай, елдің бүкіл аумағын өз бақылауына ала алмай қалды, сонымен қатар өзінің іс-әрекетімен оның бөлшектелуін тереңдетіп, қарулы қақтығыстар ауқымының ұлғаюына ықпал етті. Қираған және соғыстан бас алмаған Ауғанстан арқылы газ және мұнай құбырларын салу арманы одан сайын алыстай берді.

Соған қарамастан, Пәкістанның Сыртқы істер министрі Джохар Аюбхан осы жылы 16 шілдеде Бакуде Әзірбайжан президенті Гейдар Алиевпен болған кездесуде 78 Каспий аймағынан Үнді мұхитына мұнай және газ құбырын салу жобасын қолдауды ұсынды. «Независимая газета» атап өткендей, бұл жобаны сол бұрынғы америкалық

«Юнокал» компаниясы дайындаған және ол «жыл сайын Үнді мұхитындағы терминалдарға 48 млн. тонна мұнай және 4,8 млрд. текше метр газ айдауға болатын екі құбыр желісінің құрылысын көздейді» [8]. Әзірбайжан бұл жобаны қарауға дайын екендігін білдірді.

Қазақстан – Қытай – Қиыр Шығыс

Бұл нұсқа үлкен географиялық қашықтықтарға байланысты тіптеп мүмкін емес сияқты көрінеді: мұнайдың барланған және перспективалы қорлары шоғырланған Батыс Қазақстан шекарасынан Қытай шекарасына дейін – шамамен 3 мың километр және Батыс Қытайдан Қытайдың шығыс жағалауына дейін құбыр желісінің ұзындығы тағы 3584 километрді құрайды. ҚХР ШҰАР-дағы Тарим кен орны мұнайының әлеуетті қорлары 20 млрд. тоннаға (147 млрд. баррель), ал қатынау қиын биік таулы кен орнынан мұнай құбырын тарту құны 10 млрд. долларға бағаланады.

Бірақ, оған қол жеткізуге бола ма? Өйткені, «Теңіз–Новороссийск» мұнай құбырының ұзындығы да аз қашықтықтан тұрмайды, сонымен қатар, егер түрік бұғаздарынан өту бойынша қиындықтар болмаса, бұдан әрі қазақстандық мұнайды әрі қарай Новороссийск танкерлерімен немесе Баку мұнай құбыры бойынша Грузия мен Түркия арқылы Джейхан портына және одан әрі тағы да танкерлермен тасымалдау қажет. Көрініп тұрғандай, жол да жақын емес әрі жеңіл емес. Оның үстіне, мұнай құбырларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан физикалық, экономикалық және геосаяси кедергілер де аз емес.

Қытайға және одан әрі Азия-Тынық мұхит аймағының басқа елдеріне мұнай құбыры бағытының артықшылықтары:

1. Қазақстан, қалай болғанда да, өзінің шығыс шекараларына мұнай құбырларын салуы керек.

2. Қытай – мұнай импорты үшін тұрақты валюта төлеуге қабілетті, мұнайға құштар ел. 1993 жылы Қытай шикі мұнайдың нетто-импорттаушысы болды және болжам бойынша 2000 жылға дейін және одан әрі нетто-импорттаушы болып қала береді.

1997 жылғы 21 ақпанда Пекинде ҚХР Төрағасы Цзян Цзэминьмен кездесу барысында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев басқалармен қатар Қазақстаннан Батыс Қытайға мұнай және газ құбырын салу туралы мәселені де талқылады. Сонымен қатар, «Қытай тарапы келешегі зор мұнай кен орындарының бірі Қытайдың солтүстік-батысында, бізге жақын орналасқанын және

осыдан шығысқа, Қытай орталығына жол салынатынын ескере отырып, айтылған ұсынысты толығымен қолдады. Қазақстандық мұнай және газ құбырларының осы магистральға қосылуы Қазақстаннан басқа елдер үшін де өте үлкен проблеманы шешеді» [9].

Қазіргі экономикалық өсу қарқынымен Қытай мұнайға аса мұқтаж болады. Халықаралық мұнай саудасының экономикалық мәселелері жөніндегі сарапшы Мамду Дж. Саламе атап өткендей: «егер Қытайдың экономикалық өсімі осындай жылдамдықпен жалғасса, ел Құрама Штаттар мен Жапониядан кейінгі әлемдегі ең ірі мұнай импорттаушыларының бірі болады» [10, 105 б.].

Шығыс бағытта қазақстандық мұнайды тасымалдау қажеттілігі ХХІ ғасырдың басында күрт өсуі мүмкін, өйткені Азия-Тынық мұхиты өңіріндегі мұнайға деген сұраныстың жыл сайынғы бес пайыздық ұлғаюы бұрыннан тұрақты үрдіске айналды.

1997 жылдың 4 маусымында Қытай ұлттық мұнай-газ компаниясының «Актюбинскнефть» АҚ 60 пайыздық акциялар пакетін сатып алуы туралы келісімге қол қойылды. Келісімге сәйкес, Қытай тарапы кен орындарын пайдалануға және жайластыруға инвестициялар салуға ғана емес, сондай-ақ Қытай жағына мұнай құбырын әзірлеуді және салуды жүзеге асыруға де міндеттелді. Алдын ала жоспарлар алдымен 3 жыл ішінде Шымкент – ҚХР ШҰАА учаскесін, ал келесі 3 жылда Шымкент – Ақтөбе учаскесін салуды көздейді. Егер Қытай компаниясы «Өзенмұнайгазы» бойынша тендер ұтып алса, Ақтөбеден Теңізге және Өзенге қарай оңтүстік-батысқа мұнай құбырының тармағын салу мүмкіндігі пайда болады. Мұнай құбырының болжамды қуаты жылына 37,5 млн тоннаны құрауы мүмкін [11].

Жапония қазақстандық мұнайға үлкен қызығушылық танытуда. Атап айтқанда, «Мицубиси» корпорациясы Батыс Қазақстан – Құмкөл мұнай құбырының құрылысына қатысуға дайын екендігін білдірді, ал басқа фирмалар жағалаудағы мұнай байлықтарын ғана емес, сонымен қатар Каспий теңізі қайраңының қазақстандық секторын да игеруге қазірдің өзінде қатысып жатыр немесе қатысуға ниетті. Оңтүстік Корея да осындай қызығушылық танытуда.

Жапония және Оңтүстік Корея компанияларының Қазақстанның мұнай бизнесіне қатысуы және Қытайдың Қазақстан мұнайының импортына деген айқын қызығушылығы – Қазақстан-Қытай-Қиыр Шығыс мұнай құбыры құрылысының нақтылығының маңызды көрсеткіштері.

Ымыралар мен перспективалар

Каспий маңындағы мемлекеттердің сыртқы істер министрлерінің 1996 жылғы қарашадағы Ашхабадтағы кездесуінің және 1997 жылғы мамырдағы Алматыда Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтау жөніндегі арнайы жұмыс тобының отырысының қорытындылары келіссөздерге қатысушылар арасында ымыраға әлі қол жеткізілмегенін, ал Каспий жөніндегі Конвенцияны қабылдау перспективасы әлі де алыс екенін көрсетеді.

Келіссөздердің табысты нәтижесіне қарағанда, белгісіз мерзімге дейін созылады деп болжауға көптеген негіздер бар. Ресей мен Иранның кондоминиум қағидаты негізінде Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы мәселені шешуге қол жеткізбейінше, Каспийдегі құқықтық жағдай алдағы уақытта да белгісіз болып қала бермек. Бұған Каспий теңізінің қайраңында мұнай-газ кен орындарын игеру – олар үшін өзінің экономикалық стратегиясында Теңіз кен орындарын игеруге баса назар аударатын Әзірбайжан үшін, өзінің қайраң учаскесінде жұмыстардың үлкен көлемін жүргізген Қазақстан үшін және мұнай мен газды тек құрлықта ғана емес, теңізде де өндірудің маңыздылығын түсінген Түркіменстан үшін сияқты маңызды міндет болмауы да ықпал етеді.

Ресей тарапы Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенция қабылданғанға дейін кеме қатынасы, балық аулау және су айдынының экожүйесі жөніндегі салалық келісімдерге қол қоюды ұсынуы Ресейдің тәсілдері мен талаптарын басқа Каспий маңы мемлекеттері қабылдағанға дейін оның негізгі 83 мәселесінің шешімін созу ниеті туралы куәландырады.

Алайда, мұндай тактика Ресейге күтілетін нәтижелерді береді. Мұның Әзірбайжанның, Қазақстанның және Түркіменстанның қолданыстағы нақты ұлттық секторларында Каспий теңізі қайраңындағы мұнай кен орындарын игерудің басталған және неғұрлым ірі ауқымдағы процесін тоқтатуы екіталай. Дәл осы Каспий маңы мемлекеттері Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны, содан кейін оның негізінде егжей-тегжейлі салалық келісімдерді қабылдауды жақтайтыны кездейсоқ емес.

Қазақстан Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы мәселенің шешілуін күтпестен, Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексіне Қазақстанның континенттік қайраңының немесе айрықша экономикалық аймағының табиғи байлықтарына тиісті рұқсатсыз жүргізілетін зерттеу, барлау, игеру айыппұл салуға немесе екі жылға

дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына жазаланады деп көздейтін бап енгізді. Бұл Каспий теңізінің қазақстандық секторындағы кез келген заңсыз іс-әрекеттерді жолы кесілетіндігін білдіреді, алайда ол туралы республиканың жаңа Қылмыстық кодексінде тікелей айтылмаған.

Ресей де, Иран да, Каспий теңізінің жаңа құқықтық мәртебесін анықтағанға дейін бір тараптан, бұрынғы Кеңестік Ресей, содан кейін КСРО, екінші тараптан Иран арасындағы Каспийдегі кеме қатынасы мен балық аулау режимін ортақ сипатта айқындаған, бірақ Каспий теңізі түбінің минералдық ресурстарын игеру және экология туралы баптарды қамтымайтын 1921 және 1940 жылдардағы шарттар күшінде қалуы тиіс деген ұстанымды одан әрі ұстануы екіталай. Бұл шарттар бірлескен пайдалану объектісі ретінде Каспийдің және оның қайраңындағы мұнай мен газдың құқықтық негізі бола алмайды.

Каспий маңындағы мемлекеттер екіжақты және көпжақты негізде қол қойған құжаттарда кеме қатынасы, балық аулау, экология және Каспийдегі қарусыздандыру қажеттілігі мәселелері бойынша ғана қол жеткізілген келісім көрсетілген. Бірақ Каспийдің ұлттық секторларға бөлінуіне және Каспий теңізі түбінің минералдық ресурстарын пайдалануға қатысты ең маңызды мәселе бойынша келіспеушіліктер сақталуда. Каспийдің жаңа құқықтық мәртебесі туралы мәселені шешу жолдары қандай?

Ең алдымен, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны қабылдау нәтижесі болуға тиіс жағалаудағы мемлекеттер арасындағы келіссөздер.

Егер олар тұйыққа тірелсе, Гаагадағы Халықаралық сотқа жүгінуі мүмкін. Осыған ұқсай жағдай бар. Дәл осы Халықаралық соттың шешімімен өзінің бай мұнай және газ кен орындарымен белгілі Солтүстік теңіздегі ерекше экономикалық аймақтарды бөлу жүзеге асырылды. Бұл ретте халықаралық сот барлық мүдделі тараптар бірлесіп ұсынған істерді қарауға қабылдайтынын ескеру қажет. Басқаша айтқанда, егер Каспий маңы мемлекеттерінің ең болмағанда біреуі Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы мәселені халықаралық сотта қарауға өз келісімін бермесе, ол онда іс жүргізуге қабылданбайды.

Егер Каспийді теңіз емес, көл деп таныса, онда бұл жағалаудағы мемлекеттер арасындағы бөлудің мүмкін еместігін білдірмейді. Әлемдегі тек бір ғана көл – Титикака – Перу мен Боливияның өзара келісімі бойынша олардың ортақ қолданысында. Бірақ бір айтарлықтай айырмашылық бар – оның түбінде бірде-бір мұнай

тамшысы жоқ. Екі және одан да көп мемлекеттің жағалауларымен ұласып жатқан әлемдегі басқа да халықаралық көлдер олардың арасында бөлінген.

Каспий теңізінің ұлттық секторларға бөлінгендігі шындық болып табылады. Әзірбайжан 1949 жылдан бастап өз қайраңындағы 86 мұнай кен орнын игеруде. Қазақстан өз секторында энергия ресурстарын игеруге дайындық бойынша елеулі дайындық жұмыстарын жүргізді. Сондай-ақ, Түркіменстан қайраңдағы жұмыстардың басталуы туралы шетелдік компаниялармен бірқатар келісімдерге қол қойды.

1997 жылдың ақпан айының соңында Түркіменстан президенті Сапармұрат Ниязовтың Қазақстанға сапары болды. Қазақстан мен Түркіменстан президенттерінің сапар қорытындысы бойынша қабылданған бірлескен мәлімдемесінде Каспий мәртебесі жөніндегі келісімге қол жеткізгенге дейін әкімшілік-аумақтық шекараларды орта сызық бойынша белгілеуді ұстану керектігі атап өтілді. Басқаша айтқанда, КСРО кезінде жүзеге асырылған Каспий теңізін қазіргі таңда жаңа тәуелсіз мемлекетке айналған РСФСР, Әзірбайжан КСР, Қазақ КСР, Түрікмен КСР арасында ұлттық секторларға бөлуді ұстану қажет.

Әзірбайжанның Президенті Г.Алиевтің Мәскеуге 1997 жылғы шілдедегі сапарының қорытындысы Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы мәселені шешу жолындағы маңызды кезең болып табылады, қайраңдағы мұнай-газ кен орындарын игеру және өндірілген энергия ресурстарын 87 әлемдік нарыққа тасымалдау, соңғы уақытта «мұнай өлшемін» алған өңірдегі жанжалдарды реттеу ісінде Каспий маңы мемлекеттері арасында өзара іс-қимылға болмаса да, өзара түсіністікке қол жеткізілуі мүмкін.

Каспий халықаралық қатынастар торабының бүкіл кешенінен Ресей-Әзірбайжан қатынастары шиеленіске толы. Мәскеу мен Баку тек Каспий теңізі мен мұнай проблемалары бойынша ғана емес, сонымен қатар Қарабаха дағдарысына, Арменияға ресейлік қаруды жеткізуге, болашақ Габарлин РЛС, Ресейдің Иран мен Түркиямен шекараны қорғауға қатысуына байланысты да маңызды келіспеушіліктерді бөлісті.

Осы жылдың 3 шілдесінде Ресей Федерациясының Президенті Б. Ельцин және Әзірбайжан Президенті Г.Алиев Ресей мен Әзірбайжан арасындағы достық пен ынтымақтастық туралы шарттың жаңартылған нұсқасына қол қойды. «Сепаратизм оның

барлық көріністерінде» және тараптар «сепаратистік қозғалыстарды қолдамауға міндеттенеді, сондай-ақ өз аумағында ұйымдар мен топтардың құрылуына және қызметіне, жекелеген адамдардың екінші тараптың мемлекеттік егемендігіне, тәуелсіздігіне және аумақтық тұтастығына қарсы бағытталған қызметіне тыйым салады және олардың жолын кеседі» делінген Шарттағы бапты Таулы Қарабахадағы жағдайға байланысты Әзірбайжандық дипломатияның зор табысы деп есептеуге болады.

Сапар барысында Таулы Қарабаха мәселесін шешу Ресей, АҚШ және Франция қамқорлығымен өтеді деген уағдаластыққа қол жеткізілді. Бұл мемлекеттер арасында Әзірбайжанның аумақтық тұтастығын сақтай отырып, оған кең автономия беру негізінде Таулы Қарабахаға байланысты әзірбайжан-армян жанжалын реттеуге қол жеткізу жөніндегі түбегейлі уағдаластыққа қол жеткізілген сияқты.

Каспий теңізінің жаңа құқықтық мәртебесі туралы мәселе сапардың ресми қорытындыларында көрініс таппады. Дегенмен, Ресейдің ұстанымында айтарлықтай өзгеріс болды деп болжауға негіз бар. Біріншіден, Ресей Каспий теңізі бойынша келісімге қол жеткізе отырып, бұған дейін жасалған достық пен ынтымақтастық туралы екіжақты шартқа қол қоюды және екіжақты қатынастардың басқа да мәселелерін байланыстырған жоқ. Екіншіден, Каспий теңізіндегі Д-222 кен орнында мұнай өндіруді барлау, игеру және үлестік бөлу туралы келісімді іске асыру қағидаттары туралы шартқа қол қойылды. Оған «ЛУКойл» ресейлік мұнай компаниясының президенті Вагит Алекперов пен Әзірбайжан мемлекеттік мұнай комиссиясының президенті Натик Алиев қол қойды. Бұл шартта Каспийдің Әзірбайжан-Дағыстан шекарасындағы Ялам кен орны әзірбайжандық деп аталуы Ресейдің Каспий теңізінің ұлттық секторларға бөлінуін нақты мойындауы ретінде түсіндірілуі мүмкін.

Үшіншіден, Ресей-Әзірбайжан уағдаластықтарының нәтижесінде барлық Каспий маңы мемлекеттерінің ортақ игілігі ретіндегі Каспий теңізі және оның мұнай байлықтарын игеру бойынша бір жақты іс-қимылға жол бермеу туралы Ресей-Иран бәтуаластығы айқын жойылады.

Ресей-Әзірбайжан қарым-қатынастарында, ең алдымен, Каспий-мұнай істеріндегі жақсы жаққа бетбұрыс Мәскеумен стратегиялық серіктестік сипатында қатынас орнатқан, ал Бакумен біраз шиеленіскен қатынастар қалыптастырған Тегеранның түсінбеушілігін тудырады. «Азери» және «Чираг» мұнай кен орындарына байланысты Әзірбайжанмен жақында анықталған

аумақтық дауда Ресей-Әзірбайжан қарым-қатынастарындағы оң өзгерістер де Түркіменстанды қуанта алмайды.

1996 жылдың қарашасында Ашхабадта Ресейдің, Иранның және Түркіменстанның сыртқы істер министрлері қол жеткізген Каспий мұнай байлықтарын пайдалану жөніндегі бірлескен мемлекетаралық мұнай компаниясын құру туралы уағдаластық, күткеніміздей, орындалмаған ниеттер декларациясы болып қала береді. Ресей үшін Әзірбайжанмен Әзірбайжан секторындағы кен орнында мұнайды бірлесіп өндіру туралы келісім – қолдағы бар алтын, ал жоғарыда аталған уағдаластық – қол жетпейтін қиял екені белгілі болды.

Негізінен Каспий теңізінің энергия ресурстарын игерудің халықаралық жобаларына қатысушылар және мұнай әлемдік нарықтарға жеткізілетін жақын маңдағы теңіз порттарының мұнай терминалдарына өңірден экспорттық құбырлардың болашақ бағыттары анықталды.

Бұл жағдайда Ресей, егер мәселенің шешімін одан әрі созатын болса, Каспий бойынша халықаралық жобалардан тыс қалуы немесе оларда болмашы рөл ойнауы мүмкін.

1995 жылғы 9 қазанда Бакуде Каспий теңізінің Әзірбайжан секторындағы үш кен орнын бірлесіп игеру туралы келісімшартты басқару жөніндегі Халықаралық мұнай консорциумының комитеті ерте Әзірбайжан мұнайын әлемдік нарықтарға тасымалдау үшін ресейлік және грузин-түрік бағыттарын пайдалану туралы шешім қабылдады.

Бұл шешімді ымыраға қол жеткізу деп санауға болады, өйткені ол Каспий мұнайының Ресей арқылы солтүстікке қарай немесе Грузия мен Түркия арқылы оңтүстікке қарай ағатыны туралы созылған дау-дамайды тәмамдады. Мұнайдың солтүстік бойынша да, оңтүстік бойынша да ағатыны туралы шешілді.

Екі бағыттың болуы батыс мұнай компанияларын солтүстік немесе оңтүстік бағыттағы тәуекелдерден қауіпсіздендіруі мүмкін. Келісімге байланысты маңызды факторлардың бірі – Батыстың Әзірбайжаннан мұнай тасымалдау туралы мәселеде Ресей айналып өткен жағдайда Мәскеу өзінде қалатын қысым тұтқаларын, ең алдымен, армян-әзірбайжан жанжалын пайдалана отырып, 10 миллиард бакулік «ғасыр мәмілесін» іске асыруды бұзуы мүмкін деген негізді қауіптенуі.

КСРО ыдырағаннан кейін қалыптасқан Каспий теңізі төңірегіндегі жаңа геосаяси ахуалда аймақтық халықаралық бірлестіктің – 1985

жылы Иран, Пәкістан және Түркия негізін құраған және 1992 жылы оған Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстан және Ауғанстан кіріп, кеңейген Экономикалық ынтымақтастық ұйымының (ЭЫҰ) ұстанымы зор маңызға болады. 1997 жылғы 13-14 мамырда Ашхабадта өткен осы ұйымға мүше мемлекеттер басшыларының саммиті ЭЫҰ аймағында көліктік және коммуникациялық инфрақұрылым мен трансұлттық құбырлар желісін дамыту туралы Ашхабад декларациясын қабылдады.

Экономикалық ынтымақтастықты қамтамасыз ету және ЭЫҰ құрлықшілік мұнай және газ өндіруші мемлекеттерінің әлемдік нарықтарға шығу мақсатында Ашхабад декларациясында Орталық Азиядан Ауғанстан мен Пәкістанға және Иран арқылы Парсы шығанағы мен Иранға, Түркияға және Еуропаға, сондай-ақ Ауғанстан мен Пәкістанға газ құбырларын салу көзделген.

Ашхабад саммитінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев Каспий маңындағы ЭЫҰ мемлекеттеріне теңіз түбінің ресурстары бойынша болуы мүмкін жанжалдардың алдын алу үшін Каспий теңізінің мәртебесі бойынша бірыңғай ұстанымды білдіруді ұсынды. Атап айтқанда, теңіз бұрынғы КСРО республикаларының әкімшілік шекарасын мойындаған ТМД мемлекеттері арасындағы шартта көзделгендей орта сызық бойынша бөлінуі тиіс. Бұл мәселедегі келіспеушілік мұнай және газ тасымалдау жөніндегі келісімдердің орындалуын қиындатуы мүмкін [12].

Ресей және басқа да Каспий маңы мемлекеттері, сондай-ақ іргелес Түркия мен Иран өзара ортақ және қарама-қайшы геосаяси және экономикалық мүдделермен тығыз байланысты. АҚШ пен әлемнің басқа да мемлекеттері Каспий өңіріне геοэкономикалық және геосаяси қызығушылық танытып отыр. Каспийдің энергия ресурстарына әлемнің ірі мұнай-газ компаниялары баса назар аударды.

Мүдделердің әдеттегі қарама-қайшылықтарынан құтылудың жалғыз жолы – ортақ үстемдік саясатын жүргізу, қарама-қайшы мүдделерді жою және мүдделер тепе-теңдігін табу. Мұндай саясаттың сәтті мысалдары бар, мәселен, Әзірбайжан мен Қазақстанның «ЛҮ-Койл» ресейлік мұнай компаниясын Каспий мұнайын алу жөніндегі келісімшарттарға қосуын атап өтуге болады.

Халықаралық қатынастардың каспийлік торабы барған сайын кеңейіп барады. Ол бірқатар халықаралық жанжалдар мен проблемаларды шешу арқылы шешілуі мүмкін. Олардың арасында маңыздылары мынадай:

- Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі және оны пайдалану режимі мәселесі бойынша Каспий маңы мемлекеттері арасында ымыраға келу;

- Каспий өңірінен энергия ресурстарының әлемдік нарықтарына мұнай және газ құбырларын салудың болашақ бағыттары туралы мәселені түпкілікті шешу;

- мемлекетаралық және мемлекетішілік этносаралық жанжалдарды реттеу;

- Америка-Иран қарым-қатынастарын қалпына келтіру;

- Ресейдің Кавказ сыртындағы және Орталық Азиядағы неоимпериялық саясаттан бас тартуы.

Каспий маңы мұнайына қатысты Каспий маңы және басқа да бірқатар мүдделі мемлекеттер мүдделерінің, оны әлемдік нарықтарға тасымалдау бағыттарының қақтығысы негізге алынған халықаралық қатынастардың каспийлік торабы бөлшектелмей, шешілуі тиіс. Әйтпесе, Каспий аймағы планетаның тағы бір «шиеленіс нүктесіне» айналады.

Каспий өңіріндегі оқиғалардың өрбуінің осы «қара сценарийін» іске асырмауға ұмтылу әлемнің мүдделі мемлекеттерін барлық тараптардың мүдделерінің теңгеріміне қол жеткізу негізінде ымыралы шешімдер іздеуге итермелейді.

Әлбетте, Ресей мен Иран Каспий теңізін ұлттық секторларға бөлуге келісті, КСРО ыдырағаннан кейін қалыптасқан жаңа тәуелсіз мемлекеттер - Әзірбайжан, Қазақстан және Түркіменстан осыны талап етеді. Мұндай әкімшілік бөлініс кеңестік кезеңде орын алды және оларға жаңа геосаяси шындықты ескере отырып, қазіргі кезде халықаралық-құқықтық рәсімдеуді қажет ететіндіктен бас тартуға ешқандай негіз жоқ.

Каспий теңізінің қайраңындағы өзінің ұлттық секторларында мұнай мен газға дербес иелік ету құқығы – бұл олардың экономикалық даму және тәуелсіздік стратегиясының өмірлік қажетті құрамдас бөлігі. Сонымен қатар, Әзірбайжан, Қазақстан және Түркіменстан тек батыс елдері үшін ғана емес, сонымен қатар Каспий теңізі қайраңындағы мұнай-газ кен орындарын игеру жобаларына қатысу мақсатында ресейлік және ирандық мұнай-газ компаниялары үшін де есігін ашады.

Әзірбайжан, Қазақстан және Түркіменстан мұнай мен газды әлемдік нарықтарға тасымалдауға арналған ресейлік құбырларды мүлде жоққа шығармайды, бірақ Ресей экспорттық құбырлардың өзге

бағыттарын, ал АҚШ Иран нұсқасын жоққа шығармауы тиіс.

Каспий мұнайының барланған және болжамды қорлары әртүрлі бағыттарда жөнелтуге жеткілікті. ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығында мұнай құбырлары тек батыс бағытта ғана емес, оңтүстік және шығыс бағыттарда да салынады.

Құбыр желілерінің бағыттарын таңдау ең алдымен саяси емес, географиялық, экономикалық және технологиялық факторлармен анықталуы тиіс. Қандай да бір мемлекеттің қуғындауы мен елеспескермеуі заманауи халықаралық қатынастарда қалаған нәтижелер бермейтінін, тіпті нәтижелерді алыстататынын мойындаған жөн.

Әрине, Каспий теңізінің жаңа құқықтық мәртебесі туралы мәселені шешу кезінде Каспий теңізінің осал экологиялық жүйесін, әсіресе, мұнай мен газды өндіру және тасымалдау процесінде сенімді қорғауды, кеме қатынасын, балық аулауды және Каспий теңізін пайдалану режимінің басқа да аспектілерін барлық Каспий маңы мемлекеттерінің ортақ мүддесі ретінде қарастыру қажет. Каспий теңізін қарусыздандыру – Каспий маңы мемлекеттері шешетін тағы бір маңызды міндет.

Каспий маңындағы барлық мемлекеттер мен Каспийдегі кен орындарын игеру жобаларына қатысушы халықаралық мұнай-газ компанияларының мүддесі үшін Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны қабылдап, ХХІ ғасырға ірі ауқымды халықаралық жанжалдардың көзіне айналуы мүмкін шешілмеген проблемаларсыз қадам басу үшін 2000 жылға қарай осы көмірсутекке бай өңірден әлемдік нарықтарға экспорттық құбыр жолдарының бағыттары туралы келісімге қол жеткізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Время по Гринвичу. – 1997, 13 июня.
2. Коммерсант-Daily. – 1997, 19 декабря.
3. Время по Гринвичу. – 1997, 16 мая.
4. Коммерсант – Daily. – 1996, 19 декабря.
5. Панорама. – 1997, 23 мая.
6. Бюллетень новостей Посольства Пакистана в Республике Казахстан. – 1997. – №1, 30 апреля.
7. Нефть и бизнес. – 1997, №1.
8. Независимая газета. – 1997, 19 июля.
9. Казахстанская правда. – 1997, 25 февраля.
10. Мамду Дж. Саламе. Китай, нефть и риск регионального конфликта. – Survival. – 1996.
11. Панорама. – 1997. – № 22, 6 июня.
12. Казахстанская правда. – 1997, 16 мая

Мұрат Лаумулин

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының бас ғылыми қызметкері, саясаттану ғылымдарының докторы, профессор

ӘЛЕМДІК ОРИЕНТАЛИСТИКАДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫ: ҚЫСҚАША СИПАТТАМА

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орданы, Орталық Азия мен Ішкі Еуразияны зерттеу контексіндегі шығыстану мектептерінің қалыптасуы мен дамуы мәселелері қарастырылады. Осы моңғолдық құрылымның тарихын зерттеудегі негізгі бағыттар зерделенген. Оларға номадизм ұғымы мен көшпенділік мәдениеті, түркітану, алтайтану және тіл білімі, Орданың ерте және ортағасырлық тарихындағы қыпшақтану сияқты бағыттары жатады. Қазақтардың тарихы мен этнографиясын, негізінен Батыстық шығыстану ғылымында зерттелуіне ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада, сонымен қатар, Алтын Орда мен Орталық Азияны зерттеу контексіндегі шығыстану мен саясаттанудың сабақтастығы мен өзара байланысы көрсетілген.

Түйін сөздер: *Алтын Орда, қазақтар, Қазақстан, Орта Азия, шығыстану, түркітану, саясаттану, куманология, қыпшақтану, монғолистика, моңғолтану*

Мурат Лаумулин ИСТОРИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В МИРОВОЙ ОРИЕНТАЛИСТИКЕ: КРАТКИЙ ОЧЕРК

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы становления и развития востоковедных школ в контексте изучения Золотой Орды, Центральной Азии и Внутренней Евразии. Изучаются основные направления в исследовании истории этого монгольского образования. К ним относятся такие направления, как концепции номадизма и культурологии кочевничества, тюркология, алтаистика и языкознание, кипчаковедение о ранней и средневековой истории Орды. Особое внимание уделяется изучению истории и этнографии

казахов, преимущественно в западном востоковедении. Статья показывает, помимо прочего, преемственность и взаимосвязь востоковедения и политологии в контексте изучения Золотой Орды и Центральной Азии.

Ключевые слова: *Золотая Орда, казахи, Казахстан, Центральная Азия, востоковедение, тюркология, политология, куманология, кипчаковедение, монголистика, монголоведение.*

Murat Laumulin

THE HISTORY OF THE GOLDEN HORDE IN ORIENTALISM: A BRIEF OUTLINE

Abstract. This article considers the formation and development of schools of Oriental studies in the context of examination of the Golden Horde, Central Asia and Inner Eurasia. The key areas in the study of the history of this Mongol formation are being explored. They include the nomadism concept, nomadic life culture, Turcology, Altaic studies and linguistics, as well as Kipchak studies related to early and medieval history of the Golden Horde. Particular emphasis is placed on the history and ethnography of Kazakh people, specifically within Oriental studies in the West. Furthermore, this article demonstrates continuity and correlation between Oriental studies and political science in the context of examination of the Golden Horde and Central Asia.

Keywords: *Golden Horde, Kazakh people, Kazakhstan, Central Asia, Oriental studies, Turcology, political science, Cuman studies, Kipchak studies, Mongolian studies.*

Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойы – бұл қызу пікірталастар тудырған оқиға болды. Алтын Ордаға жаңа көзқарасты жақтаушылар бүгінде бұқаралық ақпарат құралдар мен ғылыми басылымдарда өз пікірлерін белсенді түрде танытып отыр. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, Алтын Орда сол дәуірдегі ең дамыған өркениет болған. Орыс князьдіктеріне келетін болсақ, олар бір-бірін жойып отырған, ал Алтын Орда болса оларға өзара қақтығысты тоқтатуға және ақырында бірігуге көмектесті. Басқалардың пікірінше, Орта ғасырлар тарихында Алтын Орданың өмір сүруінің нәтижесі – Еуразия масштабындағы алғашқы жаһандану.

Жалпы «Алтын Орда» атауы бұл құрылым жойылғаннан кейін жүз жылдан соң пайда болды. Замандастары бұл мемлекеттік бірлестікті Жошы ұлысы, яғни Шыңғыс ханның үлкен ұлының телімі деп атады. 1269 жылы Талас аңғарында өткен құрылтай Моңғол империясының бөлінуіне алып келді.

Алтын Орда екі жүз бойы бүкіл Еуразия құрлығында басымдыққа ие саяси доминант болды. Тарихшылардың пікірінше бұл көп құрылымды мемлекет болған және бұл құрылымдар өзара мүлдем айрықша болған. Бір жағынан, оның халқының едәуір бөлігі дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Екінші жағынан, Алтын Орданың аумағында сауда жолдары салынып, қалалар пайда болды. Ал мемлекеттік жүйе бұрын белгілі болмаған территорияларда Орда мемлекеттік билік құрды. Бірқатар ғалымдар атап өткендей, ол әскери жағынан күшті еді, сондықтан экономикалық тұрғыдан алғанда да басымдыққа ие болып, оған бағыныштылық табиғи заңдылық ретінде саналды. Алтын Ордада барлығы дерлік жауынгер болған. Шындығында, моңғол көшпелі өркениеті бір күнде көш түзеп, мыңдаған шақырым қашықтықтағы жаңа аумақтарға қоныс аудар алатын еді.

Әлі күнге дейін Бату ханның батыс жорығындағы татар-моңғолдардың саны туралы пікірталастар жалғасып келеді. Әскер саны 30-40 мыңнан 150 мыңға дейін аталады. Батудың қосынында 15 «ханзада» болған, олардың әрқайсысы кемінде бір түменнің, яғни 10 мың сарбаздың қолбасшысы бола алады. Егер жорыққа тіпті тек 30 мың адам қатысса да, бұл Еуропадағы шашыраңқы феодалдардың, егер олар біріккен күннің өзінде де жатжерліктерге қарсы шығаратын әскерден әлдеқайда көп еді. Бұған сол кездегі әскери операциялардың керемет тактикасы мен ең мықты барлау жүйесін де қосу керек.

Ғалымдардың айтуынша, мәскеулік Русьтің саяси жүйесі Ордадан көшіріліп алынды. Сонымен қатар пошта бекеттері бар көлік жүйесі де шынында да Орданың «мұрасы» болатын. Хандарға орыс әскерлері керек болды, ал орыс князьдері болса Орда арқылы батыс көршілерін үрейлендірді. XVI ғасырдағы орыс патшаларының ресми шежіресі олардың шығу тегін Рим цезарларына да, Шыңғыс ханға да байланыстырды. Орда Ресей тарихының бағытын түбегейлі өзгертті, сайып келгенде, болашақ империяға жол салды, жаулап алушылар келген кезеңде бұл үшін ешқандай саяси және экономикалық алғышарттар жоқ болатын.

Моңғолға дейінгі Ресейде азаматтық қоғам мен билік арасындағы өзара әрекеттестіктің тиімді моделі құрылға еді – кішкентай және демократиялық мемлекеттерде князьдік билік белгілі бір деңгейде шығыс славяндардың өзін-өзі басқарудың дәстүрлі институттары (вече, шенеуніктерді сайлау, оның ішінде жоғары, мысалы, посадниктер немесе тысяцкийлер) арқылы бақылауға алынды. Алайда моңғол-татар езгісіне қарсы күрес барысында басқа бір идея пайда болып, күшейе түсті: Ресейге күшті орталықтандырылған билік қажет. Жүз жылдан аса мерзімге кейін шегерілген натуралды экономика жағдайындағы тек күшті мемлекет қана сыртқы жауға қарсы тұру үшін шашыраңқы аумақтарды біріктіре алатын мүмкіндікке ие еді. Бұны жоққа шығаруға болмайды: егер де татар-моңғол езгісі болмаса, біртұтас Ресей де болмауы мүмкін еді.

Дереккөздер

Алтын Орданың тарихы, әсіресе оның бастапқы кезеңі Моңғол империясымен тығыз байланысты екендігі баршаға айқын. Бұл зерттеу тақырыбының дереккөздеріне де, бүкіл тарихнамалық кешенге де қатысты мәселе. Ал тарихи дәстүрге, әулеттік сабақтастыққа келетін болсақ, моңғолдардың ықпалы Алтын Орда мен оның мұрагер мемлекеттерінің тарихында бірнеше ғасырлар бойы, ал Қазақ хандығының тарихында – XIX ғасырдың ортасына дейін сезілді.

Көшпелілер өркениеті тарихындағы моңғол кезеңі – дүниежүзілік тарихнамада ең көп зерттелген, сонымен бірге ол еуразиялық көшпелілер тарихындағы ең жарқын дәуір, олар ұжымдық күш-жігердің арқасында адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған өте ауқымды, күшті және ықпалды империя құрды. Территориялық ауқымдылығы жағынан Еуразияның басқа құрылымдарының (Ресей империясы мен КСРО, соңғысы өзінің социалистік лагері бойынша вассалдары мен одақтастарын қосып есептегенде территориясы жағынан Моңғол империясының ең бір гүлдеген кезеңіндегі ауқымына жеткен) географиялық прототипіне айналған Моңғол империясы құбылысын зерттеуге деген қызығушылық әлі де азайған жоқ. Қазақстан тарихының осы кезеңмен байланысты болуы заңды.

Францискандық Иоанн де Плано Карпинидің есімі тарихта және тарихнамада танымал. Оның Шыңғыс хан империясының кеңістігіндегі дипломатиялық саяхаты туралы әйгілі жазбасы бүгінде

әлемнің жиырмаға жуық тіліне аударылған. Иоанның жазбасы Еуразиядағы моңғол билігінің салтанатты дәуірінің ең жарқын құжаттарының бірі болып қала береді. Бұл дереккөздің пайда болу тарихы келесідей [1].

1245 жылдың 5 наурызында Лион қаласында Рим Папасы Иннокентий IV «татар халқы мен патшасына» арнаған буллаға қол қойды. Папаның жолдауын қажетті мекен-жайға жеткізу франсискандық Иоанн де Пано Карпиниге тапсырылды, ол өзіне тапсырылған миссияға байланысты папалық легаттың кең өкілеттіктерін алды. Иоанн алпыс төрт жаста еді. Сірә, бұл Орталық Азияға дипломатиялық сапар жоспарланбаған болу керек. Папа елшілермен бір де бір сыйлық берген жоқ. Елші ең жақын моңғол армиясына жетуі керек еді, ол үшін Шығыс Еуропа арқылы өтетін жол таңдалды. Миссияға қатысушылар 16 сәуірде Лионнан шығып, Богемияға бет алды. Жолда, Польша жерінде оларға Бенедикт Поляк бауыр қосылды.

Бенедикт моңғол империясының өмірінің әртүрлі аспектілеріне үлкен қызығушылық танытты және оның жинаған мәліметтері қателіктер мен жансақтықтардың аздығымен ерекшелендіреді. 1965 жылы американдық тарихшы Дж. Д. Пейнтер, XV ғасырдағы латын қолжазбасы түріндегі Ц. де Бридианның «Тартар тарихы» мәтінін жариялады, бұл Бенедикттің жазбаларының қысқартылған нұсқасы болатын.

Алтын Орданы Еуропаға ашып, таныстырған миссия 1245 жылы Рим Папасы IV Иннокентийдің моңғолдарға жіберген елшілігі болды. Рим Папасының елшісі франсискандық Иоанн де Пано Карпини және оның серігі Бенедикт Поляк Байкал көлінің оңтүстігінде, Каракорам маңындағы моңғол көшпелі астанасы Сира Ордаға жетіп, бұл сапардан қайтып келген өз саяхаттары туралы жазба қалдырған. Иоанн өз жұмысын «Тартар туралы кітап» деп атады. Бұл баяндама біздің күндерімізге дейін XIII және XIV ғасырлардың он екі қолжазбалары түрінде сақталған және моңғолдар мен басқа да азиялық халықтардың мәдениеті мен әдет-ғұрыптары туралы еуропалықтың өзіндік көзқарасының мысалы болып табылады. Бенедикт бауырдың есебі негізінде Ц. де Бридиан өзінің «Тартарлар тарихы» еңбегін жазды (XV ғасырдың қолжазбасында сақталған).

Иоанн де Пано Карпини өзінің есебін *Liber Tartarorum* деп атады («Тартарлар туралы кітап»). XIV ғасырда көшірме жасаған ғалымдардың бірі бұл атауды нақтылап, «Тартар деп аталатын

Монгалдардың тарихы» (*Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*) деп өзгертті. Ал 1247 жылы Бенедикт Поляк бауырдың есебін қысқартулармен қайта жазған Ц.де Бридиан өзінің жұмысына «Тартардың тарихы» (*Historia Tartarorum*) деген ат берді. Энциклопедист Винсент Бовей (1264 жылы қайтыс болған) өзінің «Тарихи айна» (*Speculum historiale*) атты энциклопедиясын дайындау барысында Иоанн бауырдың есебін толығымен қолданған.

Дипломаттар Бату ханның жаңа ұлы ханды сайлауға байланысты құрылтайға қатысу үшін Орта Азияға бару туралы талабымен келіскені белгілі. Францискандықтардың мұндай сапарға баруға өкілеттігі болған жоқ, сонымен қатар оған ешқандай тыйым да жоқ еді. Рим куриясы оқиғалардың мұндай дамуын болжай алмады. Сапарға бару шешімін таңдауды Иоанн және Бенедикт жасады, бұл олардың жоғары деңгейдегі байланыстар орнату мен материалдар жинау үшін мұндай сапардың маңыздылығын түсінетіндігін көрсетеді. Францискандықтардың есептерінде Моңғол империясының құрамына енген тайпалар туралы бай материалдар бар.

Францискандықтардың 1245 жылғы миссиясының әкелген ақпараты ағылшын патшасы Генрих III мұрағаттарын қарауға мүмкіндігі болған Париждік Матвей сопының «Ұлы хроника» еңбегіндегі азиаттық көшпелілерді еуропалық ақырзамандық сипаттаудан айтарлықтай ерекшеленді. Францискандықтар Еуропаға моңғол империясының жаңа көрінісін әкелді, ол көбінесе өздерінің моңғол аңызына сәйкес келеді. Бұл тақырыптың соңғы аккорды әсіресе Марко Поло кітабында айқын көрінеді. 1245 миссиясының парадокстарының бірі - францискандықтар «еуропалық» және «моңғолша», екі сипаттауды да білетін еді. Миссияның мәдени міндеті бұған дейінгі жалған бейнелеуді жаңа суретке, империя аумағында алынған бақылаулар мен ақпарат негізіндегі сипаттамаға алмастырумен байланысты болды. Францискандықтар бұл тапсырманы орындап шықты.

Тіркемеде келтірілген этнографиялық номенклатураны (моңғол, түркі, парсы, ескі орыс және латын) нақтылау өзінше бөлек мәселе болып табылады. Бұл тізім Шыңғыс ханның барлық қол жетімді және қол жетімді емес әлемді жаулап алу ниетінің туындысы болып табылады.

Осылайша, 1245 жылғы францискандықтар миссиясының есептері Батыс үшін бірқатар маңызды сұрақтарға жауап беруге арналған әдеби шығармалар болып табылады, мұнда бұрын Батыста белгісіз

халықтардың өмір сүруіне арналған құдай санкциясы тақырыбы басым болатын. Олардың негізінде империя территориясында өте білімді адамдардан алынған, және ішінара – францискалықтардың өз бақылауларынан алынған ең көп ақпарат болды. Жаңадан ашылған мәдениет айқын империялық сипатқа ие болды, мұнда басқару әскери-әкімшілік вертикаль бойында құрылған болатын.

Сондай-ақ, керемет француз синологы және моңғолтанушы Пол Пелльоның «Моңғолдар мен папа» (*Les Mongols et la Papauté*) атты кішігірім, бірақ өте құнды туындысы бар, оның бірінші тарауы Пано Карпини арқылы папа Иннокентий IV-ге жолданған Күйік ханның хатына арналған. Хат жоғалған деп саналды және ол туралы тек XIII ғасырдың ортағасырлық авторы Адам Салимбеннің «Хроника» еңбегіндегі сілтемелер мен латын аудармасынан ғана белгілі. Бірақ 1920 жылы парсы тіліндегі түпнұсқа Ватикандағы қасиетті Періште сарайының мұрағаттарынан табылды. Бұл хатты зерттеуге Пелльоның жұмысы арналған. Сонымен қатар Пелльоның басқа жұмыстарында да Пано Карпинидің саяхаты туралы көптеген құнды пікірлер бар.

1254 жылы дәл осы жолмен Қаракорымдағы ұлы ханның ордасына сапар жасаған армян патшасы Летумды да жүріп өткен. Патша Киликийлік Армения астанасы Сис қаласынан Еділдегі Батудың бас ордасына жеткен. Француз королі Людовик IX Моңғолияға айрықша дипломатиялық миссия аттандырды, оның басшысы етіп танымал сопы-минорит, алтыншы крест жорығына қатысушы, жігерлі, ақылды және білімді Гильом Рубрук тағайындалды. Оның өзі құрастырған 1253-1255 жж. Моңғолияға жасаған сапарының сипаттамасы – бұл моңғолдардың тарихы үшін ғана емес, сонымен бірге географиялық білім тарихы үшін де өте маңызды жұмыс. Рубруктің саяхаты өз уақытында өзі барған елдер туралы көптеген жаңа ақпараттар берді, оның байқампаздығы XIII ғасырдағы моңғолдардың өмірінен көптеген маңызды және құнды мәліметтерді алуға мүмкіндік жасады. Рубруктың еңбегі ортағасырлық батысеуропа әдебиеттеріндегі Шығыс тарихы туралы маңызды дереккөздерінің бірі болып саналады.

Өзіне дейінгі елші Пано Карпиниден білім деңгейі жоғары Рубрук, бұл сапарға жақсы дайындықпен келді, сонымен қатар ол бірінші саяхатшы болмағандықтан оған бұрынғы сапарлардың нәтижелері белгілі болса керек. Оңтүстік Қырымның ірі сауда қаласы Солдайға жеткеннен кейін, Рубрук серіктерімен құрлық арқылы

солтүстікке бағыт алды. Ресейдің оңтүстік даласы, Перекоп арқылы өтіп, шығыста Сартақ лагеріне, одан Еділдегі Бату хан ордасына келіп, сол жерден Қаракорамға, Мөңке ханға жіберілді. Бату өзін Людовик IX тапсырмасымен келген Рубрукқа моңғолдар арасында христиан дінін уағыздауға рұқсат етуге құқылы деп санамады және бұл мәселені шешу үшін оны Мөңке ханның өзіне жіберді. 1253 жылдың аяғында Рубрук Моңғолияға жетті. Оған дейін көптеген еуропалық елдердің өкілдері болып қайтқанына қарамастан, Рубрук Қаракорымды егжей-тегжейлі сипаттаған жалғыз еуропалық болды.

Гильом Рубруктың жұмысы бірнеше рет жарияланды. Бізге оның заманындағы бірнеше қолжазбалар жетті. Олардың бірі 1600 жылы Хэклеит авторлығымен Рубруктың саяхат сипаттамаларын алғашқы жариялаудың негізін қалады. Ширек ғасырдан кейін Кембридже табылған неғұрлым толық қолжазбаға негізделген тағы бір басылым пайда болды – Рубруктың саяхаты Перксистің атақты «His Pilgrims» саяхаттар жинағына енген. Саяхаттың французша аудармасын XVII ғасырда Бержерон жариялады. Содан бері Рубруктың еңбегі көптеген еуропалық тілдерде бірнеше рет жарияланды [2].

Географиялық ашулар тарихы саласының әлемдегі ең үлкен беделді маман, неміс ғалымы Рихард Хеннингтің пікірінше Марко Полоның «Әлемнің әртүрлілігі туралы кітабы» «барлық ортағасырлық саяхаттар арасындағы сөзсіз ең кереметі» және «шынымен де ерекше оқиға» болған саяхат туралы баяндайды. Марко Поло жұмысының негізгі жетістігін нақтылайтын маңызды фактор – ондағы ақпараттың сипаты, көлемі мен әртүрлілігі. Марко Поло Қытайға бір емес, екі сапарды сипаттайды, олардың біріншісін әкесі мен ағасы – Никколо мен Маффео Поло 1254–1269 жылдары жасаған, екіншісінде (1271–1295) үшеуі де қатысты [3]. Ағайынды Пололар Еділдің орта ағысындағы Алтын Орда хандары Берке мен Уектің (Уек) уақытша ордаларына келіп, артынан Алтын Орданың жерлерінен оңтүстік-шығысқа қарай жылжыды, Каспий маңы даласын басып өтіп, содан соң Үстірт шөлді аймағы арқылы Үргенішке өткен.

«Кітаптың» алғашқы басылымдары Марко Поло қайтыс болғаннан кейін жарыққа шықты. Шемякин жасаған Марко Полоның «Кітабының» алғашқы орысша аудармасы 1861-1862 жылдары «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» жинағында және бір жылдан кейін жеке басылым ретінде шықты. «Кітаптың» орыс тіліне

алғашқы, шынымен ғылыми аудармасын 1880 жылдары профессор И.П. Минаев жасады. Академик В.В. Бартольд Марко Поло еңбегінің И.П. Минаев орыс тіліне аударған ең жақсы аудармасының редакторы және комментаторы болды, кітапты 1902 жылы Орыс географиялық қоғамы «Марко Полоның саяхаты» деген атаумен жариялады.

Шыңғыс хан үлкен ұлы Жошының үлесі ретінде батыс аймақтағы моңғол жылқысының тұяғы тиген жерлерге дейін берді. Бірақ Орта Азия шекарасынан батысқа қарай жүру туралы шешім 1227 жылы, Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін қабылданды. «Юань Ши» мәтініне сүйенсек, бұл Үгедей билігі кезеңіндегі екі құрылтайда – 1234 және 1235 ж. орын алған. XIII ғасырдың екінші жартысында Еуразия кеңістігіндегі геосаясат жаңа фактормен анықтала бастады – моңғол державасының ыдырауы және оның құрамдас бөліктері арасындағы бәсекелестік. Бірінші кезекте бұл тартыс Алтын Орда мен ил-хандар билік еткен Иран арасында жүрді.

Египет сұлтаны Мамлюк Бейбарс 1277 жылы моңғол ил-ханы Абагының әскерін тоқтатқаннан кейін, моңғолдар барлық бағыттар бойынша соғыс жүргізе алмайтындығы белгілі болды. Берке ханның мұрагері Мөңке-Темірдің кезінде (1267-80) Алтын Орда Иранмен ашық қақтығысқа келіп, Мысырлық Мәмлуктерге қолдау көрсетті. Синордың пікірінше Алтын Орданың түркі тілдес халқы бұл мемлекеттің моңғол және иранға қарсы бағытын ұстануында шешуші ықпал етіп, Еуразиядағы түркі әлемінің орталығына айналды. Түркі көшпенділері Қытай, Иран, Орта Азия және Ресей тарихында маңызды рөл атқарды. Көп тілді деректер ақпараттарына сәйкес, ең бірінші кезекте парсы-араб [4] және қытай [5] деректерінде XIII ғасырдың басында моңғол шапқыншылығы қарсаңындағы қазіргі Қазақстанның кең аумақтары территориясын қыпшақ, қаңлы, қарлұқ мен найман тайпалары мекен еткен. Сонымен қатар, олардың қоныстану аумағы басқа аймақтарды да қамтыды, қыпшақтар оңтүстік орыс даласы мен Солтүстік Кавказдың далаларын иемденді, олардың көпшілігі қаңлымен бірге Хорезмде де болды.

Алтын Орда тарихындағы негізгі дереккөздердің бірі – әл-Калкашандинің энциклопедиялық жұмысы [6]. Ортағасырлық египеттік ғалым, Мамлюк дәуірінің соңғы үлкен энциклопедиясының авторы Шихаб ад-Дин Абу-л-Аббас Ахмад ибн Али Калкашанди (1355-1418) мұсылман әлемінде кеңінен танымал болған. Еуропалық ғалымдар оның өмірінің негізгі әдеби шығармасымен XIX ғасырда жақын танысты. 1879 жылы оның энциклопедиясының мазмұнын

неміс арабтанушысы Г.Ф.Вюстенфельд қорытындылады. 1884 жылы Алтын Ордаға қатысты аль-Калкашанди энциклопедиясынан алынған үзінділер араб тілінде және орыс тіліне шығыстанушы В.Г. Тизенгаузеннің аудармасымен басылып шықты [7].

Тек 1913-1919 жылдары ғана египеттік ғалым Ахмед Зекидің ерен еңбегінің арқасында Каирде аль-Калкашандидің 14-томдық «Субх ас-фиинаат әл-инша» («Жазу өнеріндегі зағиптар үшін таңшолпан») атты 14 томдық энциклопедиясы толығымен жарық көрді. Бұл жарияланымның нәтижесінде швед арабтанушысы В.Бёркманның әл-Калкашандидің шығармашылығы туралы монографиясы жазылды (1928). Бүгінгі күнге дейін ол әл-Калқашандидің жұмысын жан-жақты талдаудың сенімді кілті ретінде өзінің маңыздылығын жоғалпады.

Әль-Калкашанди жазбасы көлемі бойынша әркелкі сегіз бөлімнен тұрады. Кіріспе сөзден кейін «Бірінші бөлім, осы мемлекеттің шекаралары мен ауқымы туралы» жазылады. Ол көлемі бойынша кіріспеден екі есе үлкен және Алтын Орданың шекаралары туралы Аль-Умари, Ибн Хаукал және Аль-Мухаллабидің еңбектерінен алынған мәліметтер бар. «Екінші бөлім, оның құрамына енген белгілі аудандар туралы», көлемі жағынан барлық бөліктердің жалпы көлемінен асып түседі. Бұл, ең алдымен, құрастырушыға белгілі он аймақ (иклим) туралы бөлек әңгімелерден құралуымен түсіндіріледі. Әль-Калкашанди келтірген аймақтар Алтын Орданың әскери-әкімшілік бөлімдеріне толығымен сәйкес келеді, оларды әмірлер (10000 әскер командирлері) басқаратын, оларды ордалықтар – түменбасылар, ал орыстар – «тъма» деп атаған.

Үшінші аймақтың атауы – «Хазарлар елі» немесе Хазария, аль-Калкашанди бұл аймақты әс-Самани мен Птолемейдің шығармаларының соңғы көшірмелері негізінде қалпына келтірген. «Төртінші аймақ – Қырым» – нағыз орда түмені, оны орта ғасырлық араб авторлары жақсы білетін, өйткені мамлюктік Египет Алтын Орда құрылғаннан бері, ең алдымен, Қырым арқылы байланыс орнатқан еді. «Бесінші аудан – Азов аймағы» әл-Калкашанди еңбегінде төртінші аймақ туралы оқиғаларының төрттен бірі ғана келтірілген. Құрастырушы тек Абу-л-Фидтің мәліметіне сілтеме жасайды. Шын мәнінде мұнда аймақтың тек екі қаласына – Азов пен Керчке сипаттама берілген. «Алтыншы аймақ – Черкес елі», немесе Черкесия, әл-Калкашанди еңбегінде бесінші аймақ туралы сипаттамамен салыстырғанда екі есе аз орын алған. Құрастырушы

үшін жазбаша дереккөзі Әбу-л-Фид «Шежіресі» болды. Аймақ сипатталған кезде шекаралар да, елді мекендер де ескерілмеген, тек оның халқы – черкестер туралы аз ғана сөз айтылды.

«Жетінші аудан – Булғар елі» немесе Булғария, әл-Калкашанди сипаттамасындағы көлеміне сәйкес оны екінші және төртінші аудандармен салыстыруға болады. Құрастырушы әл-Умаридің (екі шығармасында), Абу-л-Фида, әл-Масуди және Птолемейдің мәліметтеріне сілтеме жасайды. Еңбекті оқып шыққан соң, әл-Калкашандидің Орданың Булғар түменін, яғни Волгалық Булғарияны сипаттауы жарияланған жердің үштен бір бөлігінен аспайды. «Сегізінші аудан – Улақ елі» немесе Валахия, әл-Калкашанди оны Әбу-л-Фид пен Птолемейдің куәліктері негізінде сипаттаған. «Тоғызыншы аудан – Ас елі» немесе Алания, Қырым түбегінің батысындағы ордалық түмен болған. Құрастырушы оның сипаттамасында тек Әбу-л-Фидтің мәліметтерін ғана басшылыққа алған.

«Оныншы аудан – Рус елі», әрине, бұл бөлім отандық тарихшылардың назарын аударады. Құрастырушы әл-Умаридің мәліметтерін және Әбу-л-Фидтің екі еңбегін пайдаланды, олардан Алтын Орданың мұсылман аймақтарымен сауда жасайтын араб саудагерлерінің Рус елі мен оның тұрғындарының шекаралары туралы жалпы түсініктері болғандығын білеміз. Ел аумағындағы бірде-бір қала аталған емес.

«Төртінші бөлім – осы мемлекетке апаратын жолдар туралы» – үшінші бөлімнен гөрі төрт есе аз. Құрастырушысы дереккөз ретінде әл-Умари және Әбу-л-Фидтің еңбектерін алған. Әл-Умаридің жоғарыда аталған еңбегінің материалдары негізінде құрастырылған «Алтыншы бөлім – ақша айналымы мен бағалар туралы» бесінші бөлімнен екі есе үлкен және мазмұны бойынша өз атауына толық сәйкес келеді. Құрастырушы Алтын Орданың күміс монеталары хулагуидтік Иранының аумағында да бірдей айналымға ие екенін көрсетуден бастайды. «Жетінші бөлім – осы мемлекеттің билеушілері туралы ақпараттар жайында» – алтыншы бөлім көлемінен үш жарым есе көп. Алдымен әл-Калкашанди моңғол шапқыншылығына дейінгі Хорезм аймағының тарихын баяндайды. Әңгімеде жоғарғы билеушілер мен олардың Хорезм жеріндегі тікелей өкілдері – әмірлердің тізімі берілген.

Әл-Калкашандидің энциклопедиясында Орда хандарының есімдері жиі бұрмаланған. Бұл хандардың моңғол және түркі

атауларының дұрыс жазылуын қалпына келтіру оңай емес. Олардың ғылымда жалпы қабылданған орфографиясы әлі де жоқ. Әл-Қалқашанди бойынша Орда хандарының атауларының түпкілікті тізімі: Бату (1227-1255), Сартақ (1255-1256), Берке (1258-1266), Мөңке-Темір (1267-1280), Тодан Мөңке (1280-1287), Төлебұғы (1287-1291), Тоқта (1291-1312), Өзбек (1313-1341), Жәнібек (1342-1357), Бердібек (1357-1359), Абдаллах (1361-1370), Элбек (1370-1374), Орыс (1374-1375), Қағанбек (1375-1377), Тоқтамыс (1378-1395).

Соңғы қорытынды «Сегізінші бөлім – бұл мемлекеттің әскерінің мөлшеріне, оны басқару құрылымына, [оның әскеріне] тағайындалған жалақы мөлшері мен киімдерінің [үлгісіне] қатысты» атауына сәйкес оның мазмұнын толық ашады. Бұл мазмұн тиісті төрт тарауға беріледі. Әл-Калқашанди өз шығармасының бірден-бір ақпарат көзі ретінде әл-Умаридың энциклопедиясын атайды. Құрастырушы Орда әскерінің саны соншалықты көп болғандықтан, оны санау мүмкін еместігін көрсетеді. Соған қарамастан, Орда аламандары аттармен, жалшылармен және тамақпен жақсы қамтамасыз етілді.

Бөлім Орда әскерінің киімдері туралы қысқаша әңгімемен бітеді. Осымен әл-Калқашандидің энциклопедиясындағы Алтын Орданың ықшам сипаттамасы аяқталады. Мазмұны бойынша бұл сипаттама тек географиялық ғана емес, сонымен қатар онда тарихи, этнографиялық және басқа да көптеген мәліметтер бар.

Түркістандағы жеке бір бағыт – Алтын Орда хандары жарлықтарының, сол дәуірдің әдеби ескерткіштерінің және т.б. тілдерін зерттеу. XIV ғасырда Египет пен Алтын Орда аумағында тек теологиялық және дидактикалық мазмұндағы әдебиеттер ғана емес, сонымен қатар көркем әдебиет, араб, парсы тілдерінен аудармалар жасалды, аймақтық әдеби тілдер дамыды. Зерттеушілер бұл кезеңнің жазба ескерткіштері қатарында «Юсуф пен Зулейха», «Мухабат-наме», «Нахдх-альфарадас», «Таашшук-наме», «Гулистан бит-турки», «Хусрау мен Ширин» және т.б. атайды. Алтын орда кезеңін зерттеу түркі халықтарының тарихы, мәдениеті мен тілінің көптеген мәселелерін нақтылауға мүмкіндік береді. XIV ғасырда жазылған хан жарлықтары да осы кезеңге жатады. Олар ресми іс қағаздар болғандықтан, олар саны да, көлемі жағынан да аз. Бірақ жарлықтар тілі филологиялық тұрғыдан алғанда, өзіндік құрылымына, ежелгі грамматикалық көрсеткіштерге және модельдерге байланысты үлкен мәнге ие. Бұл тілдің кейбір лексикалық элементтері ескірді

немесе өзінің алғашқы мәнін жоғалтты, басқасын ала отырып, тек тамыр морфемалары түрінде сақталды. Бұл кейбір аффикстерге де қатысты.

Хан жарлықтарының тілі «ортағасырлық жазба түркі тіліне» жатады, бірақ, ол жалпыхалықтық болған жоқ, баршаға қолжетімді және түсінікті емес еді. Ол тек білімді адамдар қолданатын жазбаша тіл еді, және қарлұқ, оғыз, қыпшақ тілдері құрамына кіретін түркі тілдерінің тобына ортақ болды. Оның дамуы XI және XV-XVII ғасырлар аралығындағы кезеңге жатады, яғни таза ұлттық тілдер құрылғанға дейінгі кезеңде келеді. Зерттеушілер XV ғасырда жазылған хан жарлықтарын уақыты мен пайда болу орны бойынша төрт топқа бөлді. Біріншісіне Алтын Орда кезеңіндегі Тоқтамыс және Темір-Құтлықтың жарлықтары, екінші топқа Қазан хандығында жазылған Ибрахим мен Сахиб-Герейдің жарлықтары, үшіншісіне – Қырым хандығының Хажи-Герей, Менли-Герей және басқа хандардың жарлықтары және, ең соңында Қазақ хандығының жарлықтары, хаттары мен іс қағаздары [8].

Ежелгі және ортағасырлық моңғолдар туралы негізгі ақпараттар қытай шежірелерінде сақталған. «Юань-ши» моңғолдардың ұйғыр жазба тілін игеру тарихын куәландыратын жалғыз дереккөз болып табылады, қалған қытай жазбалары осыдан көшірілген. «Синь Юань-шия» (257 тарау) «Юань-ши» сияқты төрт үлкен бөлікке бөлінген: – «Бэньци» (1-26 тараулар), «Бяо» (27-53 тараулар), «Чжи» (34-103 тараулар) және «Лечжуань» (104-257 тараулар). Осы 4 бөліктің құрылымы Юань-шиға қарағанда біршама өзгерді. «Бяо» бөлімінде үш моңғол мемлекеті – Алтын Орда хандары, Иранның илхандары және Шағатай әулеті хандарының кестесі қайта жасалынған.

Моңғол шапқыншылығы қыпшақтардың өз мемлекетінің дамуы аясында саяси өсуін тоқтатты және феодалдық дәуірдегі халықтың қалыптасуына әкелетін этникалық процесті тоқтатты. Мамлюк дәуірінде шежірешілер, өмірбаяншылар, тарихшылар, филологтар көптеп шықты, олардың шығармаларында этникалық, әлеуметтік және мәдени бағыттағы түрлі фактілер мен құбылыстар көрініс тапты. Алтын Ордамен дипломатиялық, сауда және әскери-саяси қатынастардың орнатылуы мамлюктер мен Дешті Қыпшақ арасындағы өзара ықпалдастықты одан әрі нығайтты, Мысырға моңғолдар жаулап алған елдерден құлдары көптеп келетін болды.

Сарайдағы жоғары лауазымы және көптеген маңызды материалдар мен құжаттарға қолжетімділік арқасында Әбд аз-Захир (1293 ж.ө.)

өзінің өмірі жайлы «ал-Малик аз-Захирдің өмірбаянындағы ғажайып бақ» (Ар-Рауд аз-Захир фи сират ал-Малик аз-Захир) атты еңбегінде мамлюктердің Алтын Ордамен байланысы туралы мәлімет береді. Кітапта Қырымнан Итильге қысқа жол нұсқаулығы, құрамында Дешті Қыпшақтан шыққандар көп тұратын Қырым халқының рулық құрамы туралы этнографиялық мәліметтер, Алтын Ордадағы діни және идеологиялық жағдай туралы ақпараттар болды [4]. Мамлюк мемлекетінің сұлтандарының Алтын Орда хандарымен қарым-қатынасы, Дешті Қыпшақ көшпелілерінің этникалық, саяси және рухани мәдениеті туралы маңызды материалдарды Ибн әл-Фурат (1334-1405), әл-Калкашанди (1355-1418), әл-Макризи (1364-1442), Ибн Тагриберди (1411-1465), Ибн Ияс (1448-1524) және тағы басқалардың еңбектерінен табуға болады.

Қыпшақтар тарихындағы маңызды дереккөздердің бірі – бүкіл мұсылман әлеміне аралап, саяхат жасаған атақты мағребік саяхатшы Ибн Батутаның (1304-1377) – «Қалалардың ғажайыптары мен саяхаттар кереметтігі туралы ойлаған адамдарға сыйлық» (Тухфат ан-нуззар фи гараиб ал-амсар ва аджаиб ал-асфар) атты шығармасы. Алтын Ордадағы күнделікті өмірдің суреттері, қыпшақтардың әлеуметтік құрылымы, шаруашылығы, олардың этникалық сипаттамалары, далалық елді мекендер мен қалалардың сипаттамасы және түркі халықтарының тарихына қатысты көптеген ақпараттар ерекше құнды [9].

Моңғол шапқыншылығынан кейінгі қыпшақ даласындағы оқиғалар туралы жазған тағы бір түркі тектес автор – тарихшы Қадырғали Жалайыр (1530-1605). Қадырғали Жалайырдың қыпшақ тайпаларының орналасуы туралы ақпараты Шыңғыс хан шапқыншылығы мен Алтын Орданың құлауы арасындағы кезеңдегі Орталық және Батыс Қазақстанның этникалық картасы туралы түсінік береді.

Codex Cumanicus (CC) – Коман тілінің заңдылықтары жинағы. 1981 жылы Г.Куун CC-тың толық мәтінін үлкен кіріспемен, ескертпелермен, қосымшалармен және түзетулермен жариялады. Куунның еңбегі ғылыми әлемде көптеген таластар тудырды, ал бұл өз кезегінде жаңа ғылыми зерттеулердің пайда болуына әкелді. Алайда, CC-пен байланысты жұмыстардың көптігіне қарамастан, бірқатар проблемалар шешілмеген күйінде қалып отыр [10]. Зерттеуде сауда жолдары, итальян отарларының генуялықтар мен венециялықтардың негізгі сауда серіктесі болған Алтын Ордамен

байланысы сипатталған. СС-та сипатталған әртүрлі сауда келісімдері италяндықтардың командалық тілді тек коммерциялық мақсатта ғана емес, сонымен қатар дипломатиялық байланыстар үшін де қолданатындығын көрсетеді.

XVII ғасырдың ортасында Абдулла Челеби Ризван Паша-заде «Дешт-и Қыпшақ шежіресін» (Таварих-и Дешт-и Қыпшақ) жазды, бұл Қырым хандарының 1637 жылға дейінгі билігінің қысқаша шежіресі болатын. Бұл жерде Ноғай Ордасының тарихы үшін маңызды дерек – 1523 жылы I Мұхаммед-Гиреймен болған соғыс туралы, 1630 жылдардағы Солтүстік Кавказдағы ноғайлар туралы айтылады. «Дешт-и Қыпшақ шежіресін» А.Зайончковский зерттеп, Варшавада француз аудармасымен басылды (1966). Шамамен XVIII ғасырдың ортасында Қырым тарихшысы Саид-Мухаммед Риза «Татар патшаларының туралы ақбардағы жеті ғаламшар» (Ас-саб ас-сийар фи ахбар-и мулук-и татар) атты кітабында 1445 жылдан 1745 жылға дейінгі жеті хандардың билігін баяндады. Сонымен қатар ноғайларға қатысты түбек ақсүйектерін алаңдататын басқа да мәселелер айтылды.

XVII ғасырдың бірінші жартысында Еділ бойына қоныс тепкен батыс моңғол-ойраттардың бір бөлігі – қалмақтар қалдырған деректердің маңызы өте зор. Хандар мен нояндардың ордаларында жазылған бұл жазбаларда қалмақтардың Еділ-Жайық аралығындағы далаларын басып алуы, осы аймақтың бұрынғы билеушілері – ноғайларды сол жерден тықсырып шығаруы мен жартылай бағынышты етуі баяндалған. Қалмақтардың жаңа отандарына толық орналасуын тарихшылар Еділге шығып, оның жағалауында 1628 жылы ноғайларды жеңу кезеңін қарастырды. Еуропа елдерінен келген бақылаушылар ноғайларға қатысты бірде-бір арнайы жазба қалдырмады. Бұл ұлт және оның көшпелі империясы батыс замандастарының назарынан тыс қалды. Олар негізінен ноғайлар туралы тек Ресейге байланысты немесе егер жол осы далада арқылы өткен болса ғана еске алды және жазды.

1394 жылы бавариялық жауынгер Иоганн Шилтбергер түріктің тұтқынына түседі (1380 ж. – 1438 жылдан ерте емес). Келесі отыз үш жыл ішінде ол қожайындарымен бірге көптеген елдерге, соның ішінде Алтын Ордаға сапар шеккен, ал 1427 жылы өз еліне қашып келіп, өзінің саяхаттары туралы жазған. Тағы бір еуропалық Руи Гонсалес де Клавихо (1412 ж.ө.), Кастилия королі Генрих III Тимурға 1403-1406 жылдары жіберген елшісі ретінде Едігенің мансабы мен

қуаты туралы естіген [11]. Келесі назар аударарлық батыс эмиссар – 1578 жылы поляк королі Стефан Баторийден Қырым ханы II Мұхаммед-Гирейге жіберілген Мартин Броневский (17 ғасырдың басында қайтыс болған) болды. Броневский Қырым жұртында тоғыз айдан астам тұрып, оралғаннан кейін сол туралы өз әсерлерін «Тартария сипаттамасы» (*Tartariae Descriptio*) атты жазбасында суреттеді. Атап айтқанда, ол XVI ғасырдағы Қырым династиялық тартыстарындағы ноғайлардың рөлін көрсетті және Бахчисарай мен Ноғай Ордасының қарым-қатынасының сипаттады.

Доминикандық сопы Жан де Люк (Джованни Лукка) 1620 жылдардың ортасында Қырымның Қара теңіз аймағын, Солтүстік Кавказ және Оңтүстік Кавказды аралап шықты. Оның саяхаты туралы жазбада (түпнұсқа атауы белгісіз, қолжазба жоғалған) ол Гирейлерге мойынсұнған ноғайлардың қоныстануы, кәсібі мен өмір салты, сонымен қатар буджактар туралы жазды (Люк 1879). Люктың орден бойынша әріптесі Эмиддио Дортелли д'Асколи дәл осы кезеңде Қырым өмірін ішінен бақылап отырды, өйткені ол онда он жылдан астам тұрды. Италияға оралғаннан кейін, жеке бақылаулар мен алынған жауаптар негізінде 1634 жылы ол «Қара теңіз бен Татарияны сипаттау» (*Descriptione del Mar Negro e della Tartaria*) еңбек жазып, онда манғыт көсемі Хантемірдың бахчисарайлық монархтарға қарсы көтерілісі туралы және жалпы хандықтағы ноғайлардың саяси рөлі, олардың этнографиялық ерекшеліктері туралы мәліметтер көрініс тапты.

Шамамен Д'Асколи Қара теңіз аймағынан кеткен уақытта, сол жерге, Украинаның оңтүстігінде бекіністер салу үшін поляк үкіметі жалдаған француз инженері Гильом де Боплан келді (шамамен 1600-1673 жж.). Ол өз патшасы Сигизмунд III тапсырмасымен он сегіз жыл бойы бекініс жұмыстарымен айналысып (1630-1648), Францияға оралған соң, «Украина сипаттамасы» (*Description d'Ukraine*) еңбегін жазуға көшті. Далада өмір сүрген кезінде Боплан негізінен Буджак ноғайларымен жиі кездескен және өз жұмысында оларға көптеген беттер арнаған.

XVI ғасырдың ортасында мәскеулік Русь пен Англия арасында белсенді дипломатиялық және сауда байланыстары басталды. Бірінші британдық саяхатшы капитан Ричард Чанслерден (1550 ж. ортасы) кейін, бірнеше ондаған жылдар ішінде Мәскеуге орыс нарығының мүмкіндіктері және Персия мен Үндістанға баратын жолдарды зерттеу үшін батыл, қызығушылығы және мақсаты асқақ ағылшындардың

бір тобы келіп кетті. Олардың арасынан Ресейге төрт рет келген және 1558-1559 және 1562-1564 жылдары Мәскеуден Мавераннахр мен Персияға сапар шегіп, өзінің сапарын «саяхат» (Voyage) атты кітабында бейнелеген Энтони Дженкинсонды жеке атауға болады. Еділ бойындағы ноғай қоныстарынан басып өту барысында, ол жергілікті халықтың жағдайына ерекше қызығушылық танытты.

Ноғайлардың Ресейге қатысты мәртебесі, олардың XVI ғасырдың екінші жартысындағы саяси тәуелсіздігі швед дипломаты және тарихшысы Петра Петрея де Ерлезундтың (1570-1622) жұмысында айқын көрінеді. Ол Мәскеуге бірнеше рет барған, ал 1601 жылдан бастап келді Московия туралы әңгімесінің толықтығы үшін ол көрші халықтарды да суреттеуге тырысты.

1633-1634 жылдары Мәскеу мен 1635-1639 жылдары Персияға бағытталған шлезвиг-гольштейн елшілігінің құрамында Ресейге сапар шеккен неміс ғалымы және саяхатшысы Адам Олеарий (Элшлегер, 1603-1671) Ұлы Ноғай Ордасының соңғы жылдарында болып қайтқан. Оның «Мәскеуге және Персияға сапарының сипаттамасы» (Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung) еңбегі өзінің бақылаулары негізінде жазылған. Әрине, патша қызметінде болған шетелдіктер дала істеріне қанық еді, бірақ олардың жазбаларында негізінен Русьтің ішкі жағдайына көп көңіл бөлініп, сырттан келген елшілер мен саудагерлердің естеліктері мен есептерімен салыстырғанда ноғайлар туралы мәліметтер аз кездесетін еді.

XVII ғасырдағы османдық автор Хаджи Халифтің «Джахан-наме» шежіресінде аймақтың ерте ортағасырлық тарихы баяндалады. Ол Жайық (Джанку) өзенінің жағасында бұрын құмандардың астанасы болған Сванж (немесе Сваих) қаласы бар, оны кейін ноғайлар қалпына келтіріліп, қоныстанды, қазір олардың «хандары» тұратындығын жазады [12]. Д.Девиз Сарайшық Дешті-Қыпшақтың исламға дейінгі мәдени орталығы болған деп санайды. IX-XII ғасырлардағы қыпшақтардың тарихын зерттеген ғалымдар Жайық жағасындағы елді мекен Дешттің оң қанатының орталығы (сол жақтың ортасы Сырдариядағы Сығанақ) болды деген қорытындыға келді. Сонымен бірге, бұл аймақ ежелгі башқұрт тайпаларының қоныс аудару аймағына жататындығы туралы бірнеше деректер бар. Бұл аймақ Үлкен және Кіші Өзен, Шаған, Чижин өзендерінің бассейндеріне дейін жетті.

Алтын Орданың материалдық ескерткіштері Сарай-Бату, Сарай-

Берке тәрізді ежелгі татар қалаларында және Қырымның бірқатар елді мекендерінде табылған. Олар өздерінің байлығына сауда-саттық, алым-салық және тұтқындардың еңбегі негізінде қол жеткізді. Ортағасырлық сипаттамалар мен қазіргі қазба жұмыстары бойынша Сарай Берке ең белгілі қала. Бір кездері оның халқы 100000 адамнан астам болғандығы туралы болжам бар. Сонымен қатар тарихшылар Қырымдағы елді мекендерді, Ескі және Жаңа Сарайды (Еділдегі Алтын Орданың астаналары), сондай-ақ Моңғолиядағы Қаракорым орнындағы қазба жұмыстары кезінде кейбір мәліметтер алады.

Алтын Орданың тарихы есте қалған ескі кезең, бірақ ол әлі күнге дейін дау тудырады. Осылайша, зерттеушілердің міндеті – этникалық (түріктік немесе славяндық) құрамына қарамай, олардың бөлінуі үшін емес, халықтарды өзаратүсіністігі үшін жұмыс жасау.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. См.: Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб: Евразия, 2002. – 478 с.
2. Шастина Н. Вступительная статья // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – С. 3-20.
3. См.: Книга Марко Поло. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 352 с.
4. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. Т. 1. СПб., 1884.; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
5. Шаоминь Кэ. Синь Юань-ши (Новая история династии Юань) // Цуншу-цэичен, эрши-уши. Шанхай, 1938. Т.8.; Юань-ши (История монгольской династии Юань) // Соинь-бонабэнь, эрши-сыши. Пекин-Шанхай, 1958.
6. См.: Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1986. – С. 261-280.
7. См.: Ибатов А. XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. (Язык ханских ярлыков XIV в). - Алматы: Ғылым, 1990. - 151 б.
8. Тизенгаузен В.Г. Сб. материалов. Т1. С.46-64.
9. Voyages d'Ibn Batoutah. Texte arabe. - Paris, 1853-1858. Т.I-IV; Тизенгаузен В.Г. Сб.материалов. Т.I. С.278. The Travels of Ibn Battuta A.D.1325-1354. - Cambridge, 1958, 1961 (HS, 2d series. CX). V.I-II.
10. Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus. – Acta Orientalia Hungaricae. Budapest. 1981. Т. 35, Fasc. I, p. 1-54.
11. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер. со староиспанск., пред. и коммент. И. С. Мироковой. – М., 1990.
12. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tiikles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. - University Park, Pennsylvania, 1994. - 656 p.

ҒТАХР
05.11.27,
03.81.35

Әмина Үрпекова¹, Нәйля Әлмұхамедова², Жанар Санхаева³

¹докторант, Corvinus University of Budapest (Будапешт, Венгрия)

²экономика магистрі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

³Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы ҚСЗИ-дың
аға ғылыми қызметкері, әлеуметтану магистрі
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАЦИЯ САЯСАТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы көші-қон процестерін талдауға арналған. Негізгі үрдістер, формалар, мотивтер және уақыт шеңберлері талданады. Репатриация процесі және оны іске асырудың негізгі кезеңдері жеке қаралады. Әрбір кезеңнің негізгі трендтері мен ерекшеліктері айқындалады, Қазақстанның репатриациялық саясатының өзгеруіне ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени факторлар бөліп көрсетіледі.

Түйін сөздер: көші-қон саясаты, репатриация, «қандас», сыртқы көші-қон

Амина Урпекова, Найля Альмухамедова, Жанар Санхаева ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ: ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКИ ЭТНИЧЕСКОЙ РЕПАТРИАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена анализу миграционных процессов в Казахстане. Анализируются основные тенденции, формы, мотивы и временные рамки. Отдельно рассматривается процесс репатриации и его основные этапы реализации. Определяются ключевые тренды и особенности каждого этапа, выделяются социально-экономические и социокультурные факторы, оказывающие влияние на трансформацию репатриационной политики Казахстана.

Ключевые слова: миграционная политика, репатриация, «қандас», внешняя миграция

Amina Urpekova, Nailya Almuhamedova, Zhanar Sankhayeva
**FEATURES OF MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN:
THE FORMATION OF A POLICY OF ETHNIC REPATRIATION**

Abstract. The article is devoted to the analysis of migration processes in Kazakhstan. The main trends, forms, motives and time frames are analyzed. The repatriation process and its main stages of implementation are considered separately. The key trends and features of each stage are determined, the socio-economic and sociocultural factors that influence the transformation of the repatriation policy of Kazakhstan are highlighted.

Keywords: *migration policy, repatriation, «қандас», external migration*

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан ұлт болып қалыптасудың жаңа моделін құру, билік пен мемлекеттілікті заңды деп тану қажеттілігі жағдайында күрделі этнодемографиялық жағдайда қалды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1992 жылғы қазақтардың алғашқы Дүниежүзілік Құрылтайында шет елде тұратын этникалық қазақтарды тарихи отанына қайта оралуға шақыруы алдағы сын-қатерлерге ішінара жауап болды. Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуын ұйымдастыру тарихи тұрғыда кеңестік мұраны: қазақ этносының азшылық мәртебесін¹, халықтың тілдік және мәдени орыстануын еңсеру қажеттігінен туындады.

Сонымен қатар, соңғы бірнеше жылда жыл сайын ұлғайып келе жатқан сыртқы көші-қонның теріс сальдосы байқалады. Бұл мемлекеттің алдына көші-қон ағындарының қарқынын, географиясын бақылау және реттеу, тиімді көші-қон рәсімдерін қолдану, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту және кадрлардың біліктілігін арттыру жөніндегі қолжетімді бағдарламаларды іске асыру арқылы Қазақстан үшін қолайлы көші-қонның сапалық құрамын ынталандыру қажеттілігін қояды.

Зерттеу деректерді жинаудың сапалық және сандық әдістерімен талдауға, атап айтқанда, құжаттарды талдауға, статистикалық талдауға негізделген. Ақпарат көздері ретінде ресми мемлекеттік құжаттар, нормативтік-құқықтық актілер, репатриациялық саясат

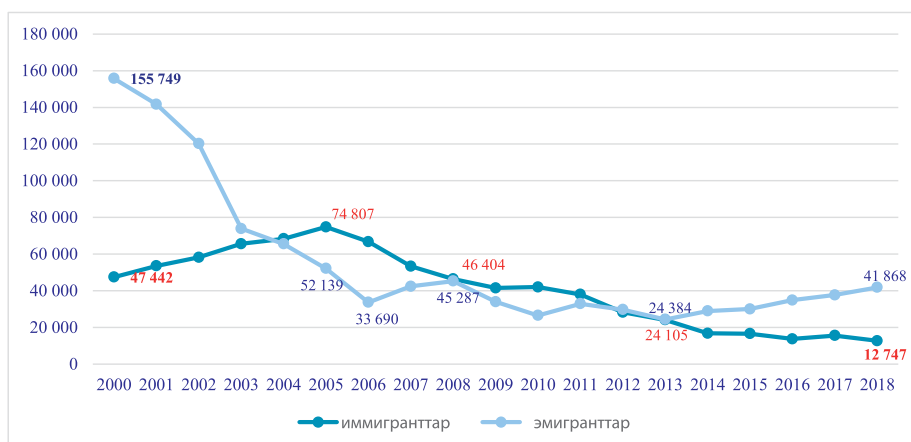
¹ 1989 жылғы Бүкілодақтық санаққа сәйкес қазақтар Қазақстан халқының жалпы санының 39,4%-ын құрады. [<http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=6>] 18 апреля 2020.

мәселелеріне қатысты бағдарламалар мен стратегиялар, сондай-ақ ҚР Статистика комитеті мен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің көші-қон және репатриация мәселелері жөніндегі статистикалық деректері алынды. Сонымен қатар, мақалада осы тақырып бойынша бұрын жүргізілген зерттеулер түріндегі қосымша ақпарат көздері пайдаланылды.

Қазақстанның сыртқы көші-қон процестерін қысқаша талдау

Халықтың көші-қоны – жеке тұлғалардың бір мемлекеттен екіншісіне, сондай-ақ мемлекет ішінде тұрақты немесе уақытша, ерікті немесе мәжбүрлі түрде орын ауыстыруы. Осы бөлімде 2000-2018 жылдар аралығындағы көші-қон процестерінің қысқаша талдауы келтіріледі.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарымен салыстырғанда талданып отырған кезеңде сыртқы көші-қон айналымының айтарлықтай қысқарғаны байқалды. Мәселен, тәуелсіз Қазақстанның бірінші онжылдығында эмиграцияның (шетелге шығудың) ең жоғары деңгейі 300 мыңнан асатын болса, 2000 жылдың басында елден шығу үрдісі құлдырап кеткен. Өз кезегінде 1990 жылдардың екінші жартысынан бастап иммигранттардың (келушілердің) саны жыл сайын 50 мыңға жуық адамды құрады (№ 1 суретті қараңыз) [1].

1-сурет. 2000-2018 жылдардағы Қазақстан халқының сыртқы көші-қоны

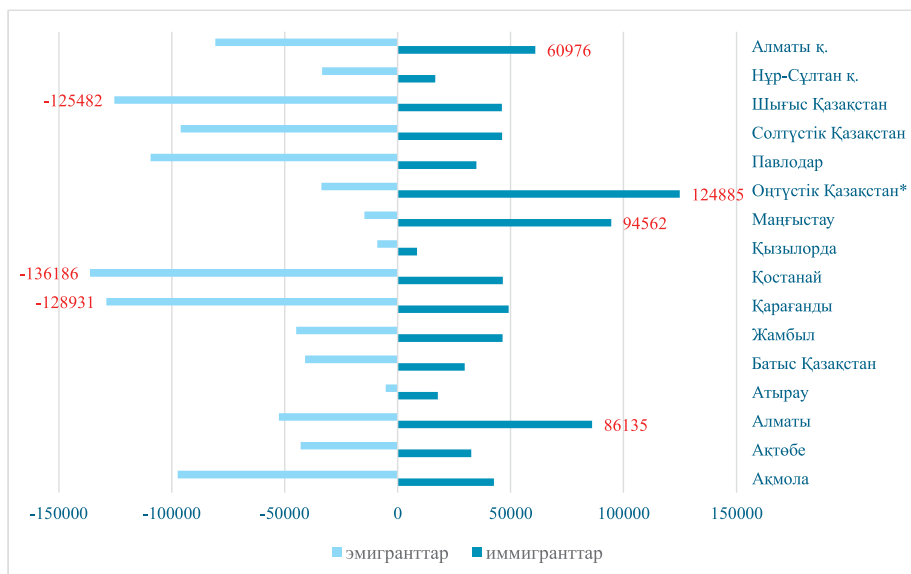
Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері

Атап айтқанда, талданып отырған кезеңде 1990 жылдардан кейін 2000 жылдардың басында салыстырмалы түрде тұрақтылықты және эмиграция қарқындылығының баяулағанын көруге болады. Ең жағымды көрсеткіштер тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет сыртқы көші-қон сальдосының оң көрсеткіштері, яғни иммигранттар санының эмигранттар санынан асып түсуі тіркелген 2000 жылдардың ортасына тұспа-тұс келді. 2000-жылдардың екінші жартысында осындай процестердің дамуы әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың жақсаруымен және тұрақтануымен, мемлекет тарапынан репатриациялық шараларды іске асырудың күшеюімен және шетелдік жұмыс күшінің біраз көбеюімен байланысты. Мұндай жағдай 2004-2011 жылдар аралығында байқалды. Бұл ретте, осы кезеңде репатрианттарға жеңілдіктер мен преференцияларды қолдануды көздейтін репатриациялық саясат шаралары іске асырылғанын айта кету керек. Сондай-ақ, 2009-2011 жылдары этникалық, ішкі және сыртқы көші-қон процестерін ретке келтіруді және оларды Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму мүдделеріне бағындыруды мақсат ететін «Нұрлы көш» мемлекеттік бағдарламасы жұмыс істеді.

2012-2018 жылдар аралығында Қазақстанда иммигранттардың санымен салыстырғанда эмигранттардың саны біртіндеп өсе бастады. Сарапшылар осы арнадағы көші-қон процестерінің дамуын экономикадағы жағымсыз үрдістермен байланыстырады. Бұл жағдайда елден славян этностарының өкілдері ғана емес, сонымен қатар негізгі ұлт өкілдері де кете бастады, бұл бір жағынан «зиялылардың жылыстауы» үрдісімен байланысты болуы мүмкін.

Алайда, талданып отырған кезеңде елден кеткен азаматтардың саны 2000 жылғы 155 749 адамнан 2018 жылы 41 868 адамға дейін 3,5 еседен астам қысқарғанын атап өту қажет. Бұл соңғы 19 жылдағы сыртқы көші-қон айналымының айтарлықтай төмендегенін көрсетеді. Осы кезеңде елден барлығы 1,05 миллион адам кетіп, 780 мыңнан астам адам келді.

Аймақтық бөліністе ең көп эмигранттар республиканың славян халқының едәуір үлесі – орыстар, украиндар, белорустар, сондай-ақ немістер мен татарлар тұратын Қостанай, Қарағанды, Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстарына келді.

2-сурет. Аймақтар бойынша 2000-2018 жылдардағы Қазақстан халқының сыртқы көші-қоны

Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері

* Оңтүстік Қазақстан облысының көрсеткіштері Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша 2018 жылғы деректерді қамтиды

Өз кезегінде, иммигранттардың көп саны негізінен Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан облысы және Шымкент қаласы), Маңғыстау, Алматы облыстарында және Алматы қаласында байқалды (№ 2 суретті қараңыз) [1].

2000-2018 жылдары Қазақстанға көршілес елдер арасында көбінесе Өзбекстаннан 361 мыңға жуық адам немесе 46%-ы келді, одан кейін Ресейден 212 мыңнан астам адам (27%), Қытайдан 54 мың адам (6,9%) келді. Негізінен осы елдерден республикаға қазақтар мен орыстар көп келді (№1 кестені қараңыз) [1].

Қазақстаннан эмигранттардың басым көпшілігі Ресейге – шамамен 800 мың адам немесе эмигранттардың жалпы санының 76%-ы кетті. Бұдан әрі Германия мен Беларуське кеткендер көп, олардың үлесіне тиісінше эмигранттардың 17%-ы және 1,8%-ы тиесілі.

ҚР азаматтарының Ресейге көшу туралы шешім қабылдауға әсер ететін факторлардың арасында қоныс аударушыларға азаматтықты жедел алуға, бірқатар өңірлерде жұмысқа орналасуға, қоныс аударуға арналған шығындарды өтеуге және өзге де әлеуметтік артықшылықтарға кепілдік беретін, отандастардың қоныс аударуын

қолдаудың арнайы мемлекеттік шараларының болуын атап өтуге болады. Бұдан басқа, көбінесе Қазақстанның солтүстік және шығыс аймақтарында мектеп түлектері ресейлік оқу орындарын жөн көреді, сол оқу орындарын тәмамдағаннан кейін сонда тұрақтап қалады.

1-кесте. 2000-2018 жылдардағы иммигранттар мен эмигранттар саны бойынша Топ-5 ел

№	Иммигранттар, барлығы – 783 890 адам	Эмигранттар, барлығы – 1 051 691 адам
1	Өзбекстан – 360 997 адам	Ресей – 799 692 адам
2	Ресей – 212 693 адам	Германия – 181 258 адам
3	Қытай – 54 267 адам	Беларусь – 19 208 адам
4	Түркіменстан – 37 636 адам	Украина – 11 424 адам
5	Моңғолия – 32 250 адам	Өзбекстан – 9 522 адам

Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері

Сондай-ақ, мигранттардың білім деңгейі мен мамандықтарына назар аудару қажет. Мамандықтар бөлінісінде елден техникалық, педагогикалық және экономикалық білімі бар адамдар кетеді, өз кезегінде, республикаға техникалық және экономикалық білімі бар адамдар келеді. Алайда, сыртқы көші-қонның жиынтық теріс сальдосына байланысты бұл мәндерді салыстыруға келмейді.

Сондықтан да сарапшылардың арасында «зиялылардың жылыстауы» мәселесі жиі көтеріледі, өйткені білікті кадрлардың жоғалуы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық дамуына үлкен қауіп төндіреді. Көші-қон жөніндегі сарапшы Елена Садовская «зиялылардың жылыстауынан» болатын экономикалық шығындарды былай бағалайды: «Әлемде өз «зиялыларының жылыстауынан» келтірілген залалды бағалау әдістері әлдеқашан әзірленген. Осындай бағалаудың біріне сүйенсек, 1991-2005 жылдар аралығында Қазақстаннан жоғары және аяқталмаған жоғары білімі бар мамандардың кетуі 200-250 мың адамды құрады және осы процестерден болған жалпы шығынды 100-125 млрд. долларға бағалауға болады».

Сарапшы елден кетушілердің басым бөлігін жастар құрайтынын атап өтті: «Эмигранттардың басым бөлігін 20-дан 29 жасқа дейінгі жас топтарының өкілдері құрайды. Мысалы, 2009 жылы 20-29 жас аралығындағы жастар ағынның 28,2%-ын, 2012

жылы 23,5%-ын құрады. Яғни, негізінен білімді және келешегінен зор үміт күттіретін жастар кетеді. Бұл ел үшін үлкен шығын, себебі Қазақстан қабылдаған инновациялық-индустриялық даму жоспарлары жоғары білікті мамандар мен жұмысшыларсыз орындала алмайды. Сондай-ақ, бұған республикада кеңес заманынан бері жаңғыртылмаған кәсіптік білім берудің бұзылу проблемасы да ықпал етіп тұр. Әрине, шетелдік компаниялар жұмысшыларды қайта даярлауға қатысып, әртүрлі оқу орталықтарын құрып жатыр, бірақ бұл жеткіліксіз. Бұл мемлекеттік деңгейде шешілуі тиіс жүйелік проблема. Қазақстанда уақыт пен экономиканың қажеттіліктеріне жауап беретін кәсіптік білім беру жүйесі құрылғанға дейін әлі талай жылдар өтеді» [2].

Қазақстанның репатриациялық саясаты: кезендері мен ерекшеліктері

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан белсенді және қарқынды кезеңдерден салыстырмалы түрде реттелетін кезеңдерге дейін көші-қон процестерінің әртүрлі кезеңдерінен өтті. Алайда, тәуелсіздік алған сәттен бастау алатын күрделі көші-қон жағдайы көші-қон саясаты саласында жаңа мемлекеттік стратегияны қалыптастыру қажеттігіне себепші болды. Осылайша, отандастардың тарихи отанына оралу бағдарламасы іске қосылды. Еліміздің саяси басшылығы бұған қазақ тілін, мәдениетін, дәстүрлерін қайта өркендетіп, кеңес дәуірінен алшақтау мүмкіндігі ретінде қарады. Репатрианттар ішінара қазақ мемлекеттілігін заңды деп тану және этникалық бірегейлікті ілгерілету құралдары болды.

Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша 1991 жылдан 2019 жылдың 1 шілдесіне дейін оралман мәртебесін алған және мәртебесі бар 1 030 мыңнан астам этникалық қазақ өзінің тарихи отанына оралған. Халықтың жалпы санындағы оралмандардың үлесі 5,6%-ды құрайды. Алайда, репатриацияға қатысты саясат тәуелсіздік жылдарында бірқатар өзгерістерге ұшырағанын айта кету керек.

Бірінші кезеңді (1991-1999 жылдар) қазақ диаспорасымен қарым-қатынастың, репатриация саясатының орнығуымен және ұлт болып қалыптасу бағытының этникалықтан азаматтық бағытқа ығысуымен сипаттауға болады. 1992 жылдың қыркүйек айында қазақтардың бірінші Құрылтайы өтті, онда Президент Нұрсұлтан Назарбаев өз сөзінде Қазақстанға тек өз азаматтарына ғана емес, қазақ диаспорасына да отаны болуға мүмкіндік берген тәуелсіздіктің

маңызын атап өтті [3]. Құрылтайдың шешіміне сәйкес, қазақтардың тарихи отанына оралуына жәрдемдесу мақсатында диаспорамен жұмыс істеу жөніндегі институт ретінде Қазақтардың дүниежүзілік қауымдастығы құрылды. Осы процестің жалғасы ретінде ҚР бірінші Конституциясында «республиканың аумағынан кетуге мәжбүр болған барлық азаматтарына және басқа елдерде тұратын барлық қазақтарға» [4], егер бұл қабылдаушы елдің заңына қайшы келмесе, Қазақстан азаматтығын алу құқығы бекітілді.

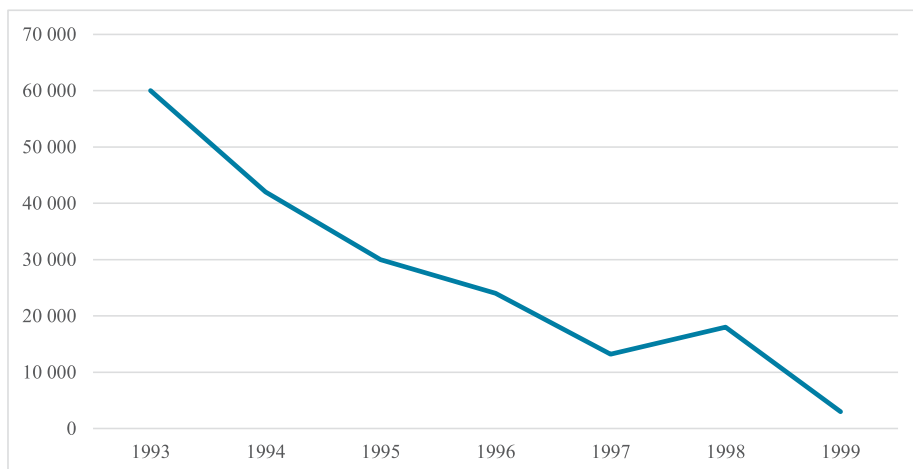
Қазақстан қайтушылардың отбасыларын қабылдау бойынша квота жүйесін орнатты. 90-шы жылдардың басында көптен күткен «бостандыққа» ие болған Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізу қуанышы көптеген этникалық қазақтарды репатриацияны жүзеге асырудың алғашқы жылдарында Қазақстанға оралуға жігерлендірді. Төменде келтірілген кестеден көрініп тұрғандай, 1993 жылы Қазақстанға 60 000-ға жуық қазақтар көшіп келді, 1994 жылы 40 000-нан астам қазақтар көшіп келді, алайда одан кейін репатрианттардың саны қысқара бастады (№ 3 суретті қараңыз), бұған елдегі күрделі экономикалық жағдай, репатрианттар тап болатын ықпалдасу және бейімделу мәселелері ықпал етті.

Александр Диенэрдің 1990-жылдардың ортасында Моңғолияға қайта оралған оралмандарға арналған 2005 жылғы зерттеуінде реэмиграция факторларының бірі ретінде оралмандардың тілдік кедергімен, репатрианттар мен қабылдаушы қоғам арасындағы құндылық алшақтығымен, сондай-ақ жергілікті тұрғындардың мемлекеттің қолдауына наразылығымен байланысты жергілікті қоғамдастыққа (ауылдық жерге) бейімделуі мен ықпалдасуы мәселелері келтіріледі [5].

Осы кезеңде ұлт болып қалыптасу бағытының азаматтық бірегейлікті қалыптастыру мен нығайту бағытына өзгеруі орын алады, бұл ел халқының көп этностылығымен, этникалық қақтығыстар, сепаратизм қаупінің болуымен, сондай-ақ сыртқы факторлардың әсерімен, атап айтқанда, Ресейдің ықпалымен байланысты болды [6]. 1995 жылғы жаңа Конституцияда қазақ диаспорасының қандай да бір ескерілуі және олардың азаматтық алу мүмкіндігі болған жоқ. 1996 жылы Мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру тұжырымдамасы азаматтық бірегейлікті ұлт пен мемлекет құрылысының негізі ретінде жариялады, алайда мемлекет қазақ диаспорасын тарихи отанына қайтару мен қолдауды тоқтатпады. 1995-1996 жылдары көрші елдердегі қазақ диаспорасы мен қазақ азшылықтарымен көп жоспарлы байланыстарды дамытуды және

нығайтуды көздейтін Қазақ диаспорасын қолдаудың қазақстандық мемлекеттік бағдарламасы іске қосылды [7].

1997 жылы жаңа көші-қон заңнамасы қабылданды. Заң Қазақстанға көшіп келген этникалық қазақтарды белгілеу үшін «оралман» (қайтып оралушы) терминін енгізді. Заңға сәйкес этникалық қазақтар Қазақстанға екі тәсілмен: мемлекеттік қолдау көрсетілетін оралман ретінде квоталар жүйесі арқылы немесе репатриация жүйесінен тыс дербес көшіп келу мүмкіндігіне ие болды. 1998 жылы әлеуметтік-экономикалық шаралардан, бейімдеу мен ықпалдастыру тетіктерінен тұратын Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралу тұжырымдамасы қабылданды. Тұжырымдаманың қабылдануы халықтың көші-қон ағынын, жұмыс күшінің тапшылығын еңсеру қажеттілігіне, сондай-ақ репатрианттар арасында наразылықтың өсуіне байланысты болды.

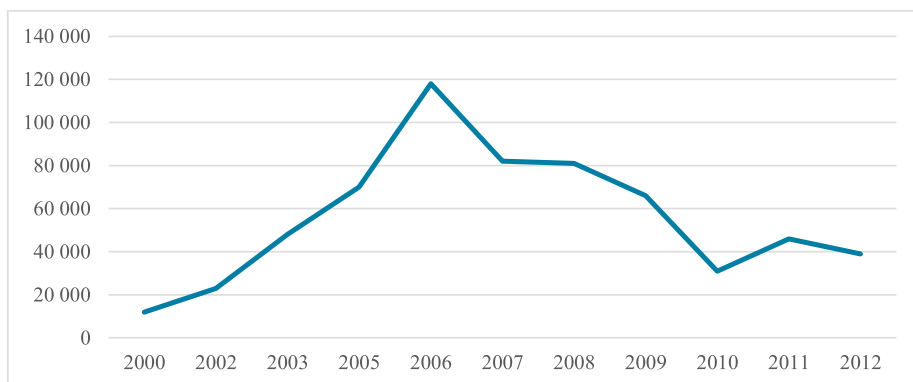

3-сурет. 1993-1999 жылдары келген отбасылардың саны негізінде репатрианттар санының жалпы бағасы

ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша

Тұжырымдаманы іске асыру және 2000-жылдардағы экономикалық өсім репатриациялық бағдарламаға қатысушылар санының артуына ықпал етті. 2000-2005 жылдар аралығында қайтушылар санының тұрақты өскені байқалды, алайда 2006 жылдан бастап 2009 жылға дейін төмендегенін байқай аламыз, мұны 2007-2008 жылдардағы экономикалық дағдарыспен түсіндіруге болады. 2010-2011 жылдардағы экономикалық тұрақтану, «Нұрлы көш» бағдарламасының құрылуы репатриацияға оң әсер етті.

Тұтастай алғанда, **2000-2012 жылдары репатриацияны іске асырудың екінші кезеңі** бағдарламаға қатысқан (2002-2011 жылдары 692,938 адам) репатрианттардың ең көп санымен, сондай-ақ оралмандарға қатысты ресми риториканың өзгеруімен, репатрианттардың бейімделуі мен ықпалдасуы мәселелерінің өзектілігімен сипатталады (№ 4 суретті қараңыз). Ел басшылығы қайтып оралудың негізгі себептері отбасылардың экономикалық тұрақтылыққа қол жеткізуінің экономикалық дәлелдері болып табылатынын түсініп, репатриация тәсілін барынша прагматикалық тұрғыда түзетті. Н.Ә. Назарбаев 2005 жылы Қазақтардың үшінші дүниежүзілік құрылтайында сөйлеген сөзінде этникалық қазақтар қатарындағы иммигранттар тарихи отанына орала отырып, елдің оған не беретінін емес, ол Қазақстанға не бере алатынын ойлауы тиіс екенін атап өтті [3].

4-сурет. 2000-2012 жылдардағы репатрианттардың саны

ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша

2008 жылдың желтоқсанында Қазақстанға көшіп келген этникалық қазақтарға өз еркімен тиімді қоныстануды және жұмыспен қамту мен жайластыруға жәрдемдесуді жүзеге асыруға бағытталған «Нұрлы көш» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Үш жыл ішінде 60 мыңнан астам оралман отбасын қабылдау көзделді, еңбек ресурстарына айтарлықтай жоғары сұраныспен байланысты олардың жартысын аумақтық дамудың Солтүстік осіне жататын өңірлерге жіберу, қатысушылардың шамамен үштен бір бөлігін аумақтық дамудың Оңтүстік осіне жататын өңірлерге және қалған бөлігін Орталық ось облыстарына жіберу жоспарланды.

Осы негіздегі этникалық репатриация елдің экономикалық және өнеркәсіптік даму қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде қабылданды. Белгілі бір экономикалық мамандануы және жалпы еңбек нарығы бар қалалардың шағын интеграцияланған орталықтарын құру жоспарланды. Ол үшін бағдарламаның барлық қатысушылары мемлекет тарапынан қолдау алуы тиіс, оның ішінде үкімет шағын елді мекендер ретінде салуды жоспарлаған баспана алуы тиіс болды, бұл репатрианттардың бейімделуі мен ықпалдасуына теріс әсер етті. Бұдан басқа, бағдарламаға қатысушылар берілетін тұрғын үйдің сапасына және мұқият ойластырылмағанына шағымданды, бұл репатрианттар мен жергілікті билік арасындағы ашық қақтығысқа әкеп соқты. Мұны мысалдары ретінде 2006 жылы Алматы облысы, Шаңырақ кентіндегі; 2011 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Бәйтерек кентіндегі тұрғын үй құрылысының сапасына қатысты наразылықты; 2011 жылы Алматыдағы «Думан-1» шағын ауданында 80%-ын репатрианттар құраған 2000 адамның қатысуымен өткен наразылықты [8]; сондай-ақ, 2011 жылы Маңғыстау облысы, Жаңаөзен қаласындағы; 2013 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Шығыс кентіндегі наразылықтарды атап өтуге болады.

Жалпы алғанда, бағдарлама өзін ақтамай, керісінше репатриация төңірегіндегі жағдайдың шиеленісуіне, репатрианттарды ықпалдастыру мәселелерінің өршуіне алып келді. Мәселен, репатрианттарды қабылдау және орналастыру жөніндегі жоспарлар орындалмады, өйткені әлеуетті этникалық репатрианттар өздерінің елдерімен немесе туыстары мен таныстары тұратын Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда, Қазақстанның қолайсыз өңірлеріне көшкісі келмеді. Нәтижесінде Есеп комитетінің тексеруі бағдарламаны іске асырудың фрагменттік сипатын анықтап, бағдарлама тоқтатылды.

Репатриацияға әсер еткен тағы бір жағымсыз фактор 2011 жылғы желтоқсанда Жаңаөзендегі мұнайшылардың наразылығы болды. Жаңаөзен - тұрғындары Түркіменстан мен Өзбекстаннан келген репатрианттардан құралған Батыс Қазақстандағы шағын қала. Наразылыққа әлеуметтік-экономикалық мәселелер кешені, репатрианттардың қазақстандық қоғамға кірігуі мәселелері себеп болды. Алайда, сол кезеңдегі риторика тәртіпсіздік үшін бүкіл жауапкершілікті наразылық білдіруші репатрианттарға жүктеді, бұл 2012 жылы квоталаудың тоқтауына әкеп соқты [9].

Репатриацияны жүзеге асырудың екінші кезеңі оралмандар ағынының ұлғаюымен бірге репатрианттардың әлеуметтік-

экономикалық, құндылық-рухани ықпалдасуы мәселелерінде елеулі проблемаларды анықтады. Жалпы алғанда, репатрианттардың бейімделуі мен ықпалдасуы проблемасы бірқатар себептерден туындайды. Біріншіден, тілдік кедергі, яғни репатрианттардың бір жағдайда орыс тілін, екінші жағдайда қазақ тілін білмеуі ықпалдасу процесін қиындатады. Мысалы, Г. Телебаеваның (2015) зерттеуінде халық арасында сауалнама жүргізу негізінде оралмандардың көпшілігі тілдік жағдайды республикалық және жергілікті деңгейде қанағаттанарлық деп бағалайтыны анықталды. Бұл ретте Алматы, Нұр-Сұлтан, ШҚО, ОҚО, Қарағанды және Ақмола облыстарында репатрианттардың 15%-дан астамы тілдік ахуалдың шиеленіскендігін атап өтті, мұны аталған өңірлерде (ОҚО-ны қоспағанда) орыс тілін қолданудың таралуымен түсіндіруге болады, бұл репатрианттардың орыс тілін білмеуінің салдарынан шиеленіске алып келеді [8].

Екіншіден, әлеуметтік-мәдени құндылықтардағы айырмашылықтар. Егде жастағы немесе басқа елде туған оралмандар тұрған елдерінің қабылдаушы қоғамына тән құндылықтардың ықпалында болады. Сонымен қатар, «әртүрлі құрылымдармен, қазіргі қазақстандық қоғамдағы қазақ халқының және оның жергілікті топтарының әлеуметтік құрылымымен байланысты әлеуметтік-мәдени айырмашылықтар» ықпал етеді [10].

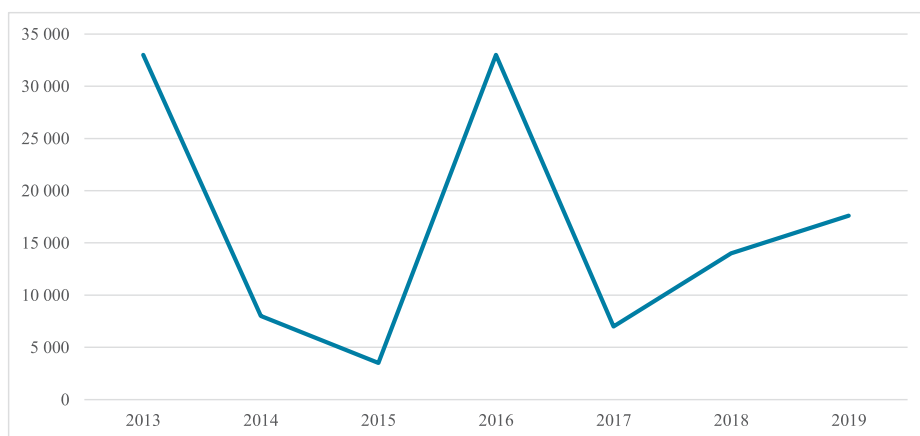
Бұл, өз кезегінде, оралман мен қазақстандық қоғамның құндылықтары арасындағы «алшақтыққа» әкеледі. Бұл репатрианттарға қатысты стереотипизациядан көрініс табады, мұның өзі бейімделу және ықпалдасу процесін қиындатады. Сондай-ақ, мұнда 2013 жылы Ақмола облысының «Нұрлы көш» кентіне жүргізілген әлеуметтік зерттеу нәтижелерін келтіруге болады. Респонденттердің 17%-ға жуығы бұрынғы отанына оралуына бейімделу және ықпалдасу мәселелері, сондай-ақ жергілікті тұрғындармен өзара қарым-қатынас мәселелері себеп болғандығы туралы пікір білдірген [11].

Үшіншіден, мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі, осы процесті бақылау ықпал етеді, бұл оралмандардың бір өңірде жинақы тұруынан, азаматтық алу мен әлеуметтік-экономикалық көмек алу қиындықтарынан көрініс табады, мұның өзі жиынтығында оларды қоғамның күнделікті өмірінен шеттетіп, наразылық пен қарсылықтың жинақталуына әкеп соғады.

Үшінші кезең (2012 ж. – қазіргі уақыт) репатрианттарды теріс қабылдаудан прагматикалық ойлауға және этникалық қазақтарды репатриацияға тарту шеңберінде диаспоралық саясатты

жандандыруға көшумен сипатталады. 2013 жылы оралмандарды қабылдау квотасы жаңартылып, аймақтық квоталар енгізілді. Төменде берілген кестенің деректерінен көрініп тұрғандай, үшінші кезеңге репатриацияға қатысушылар санының төмендеуі тән (№ 5 суретті қараңыз). Мұндай төмендеу экономикалық жағынан осал этникалық қазақтардың көшіп-қонуына байланысты болуы мүмкін. Шыққан елде қалғандар үшін экономикалық факторлар маңызды рөл атқармайды.

Бұдан бөлек, ықпалдасу мен бейімделуге байланысты ағымдағы проблемаларды сезіну, бюрократияның жоғары деңгейі мен көшіп келу процесіндегі сыбайлас жемқорлық, оралмандарды қоғамда жағымсыз қабылдау әлеуетті қатысушыларды қорқытады.

5-сурет. 2000-2019 жылдардағы репатрианттардың саны

ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша

Сонымен қатар, репатриацияны іске асыру Қазақстан үшін өзектілігін сақтап қалады. Біріншіден, бұл әлі де эмиграция салдарын теңестіретін және халықтың санын арттыруға бағытталған шаралардың бірі. Екіншіден, репатриациялық саясат шеңберінде аймақтық квоталау елдің жұмыс күші тапшы өңірлерінің мәселелерін, сондай-ақ демографиялық сәйкессіздік мәселелерін шешуге бағытталған. Үшіншіден, қоғамда ұлттық-патриоттық қозғалыстардың болуы мен өсуі мемлекеттің алдына этникалық қазақтарды біріктіру және ел ішінде қазақ мәдениеті мен тілін сақтау мен нығайтуды қамтамасыз ету міндетін қояды. Төртіншіден, билік қазақ халқының иммиграциясына, атап айтқанда

орыс тілді солтүстік өңірлерге иммиграциясына, ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан, ресейлік саяси көшбасшылардың Қазақстан мен оның аумағының тәуелсіздігі туралы мәлімдемелеріне мүдделі.

Мұны үкіметтің соңғы іс-әрекеттерінен, атап айтқанда, елбасы Н. Назарбаев қазақ диаспорасымен қарым-қатынасты қалпына келтіру қажеттігін атап өткен 2017 жылғы қазақтардың бесінші Дүниежүзілік құрылтайын өткізгеннен кейінгі іс-әрекеттерінен көруге болады. Нәтижесінде көші-қон әлеуетін зерделеуді және қазақ диаспорасының репатриациясына жәрдемдесуді мақсат ететін жаңа ұйым – «Отандастар» қоры құрылды.

Сондай-ақ, Президент Қ.К. Тоқаев көші-қон заңнамасын қайта қарау қажеттігіне назар аударды, атап айтқанда, ол репатрианттарды белгілеу үшін пайдаланылған «оралман» терминін «қандас» терминіне ауыстыруды ұсынды. Мемлекет басшысының ұсынысы Сенат мақұлдаған көші-қон заңнамасына түзетулерден көрініс тапты.

Осылайша, этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуы бірнеше кезеңде жүзеге асырылды. Бұл кезеңдердің әрқайсысына белгілі бір ерекшеліктер тән. Бірінші кезең мемлекеттік репатриациялық саясаттың қалыптасу процесімен және мемлекеттің жалпы репатриацияға қарым-қатынасымен сипатталады. Екінші және үшінші кезеңдер үшін еңбек ресурстары, елдегі көші-қон, демографиялық, экономикалық жағдайға байланысты ішкі мәселелерді шешу құралдары ретінде қабылданатын этникалық қазақтардың көшіп келуіне қатысты неғұрлым прагматикалық көзқарас тән.

Сонымен қатар, жергілікті жерлердегі репатриациялық саясаттың сәтсіздігі, көші-қон рәсімдерінің жетілмеуі репатрианттардың әлеуметтік-экономикалық, құндылық-рухани бейімделуімен және ықпалдасуымен байланысты бірқатар проблемаларды анықтады, олардың өзектілігі осы күнге дейін де сақталуда. Бұл ретте репатриация мемлекеттік көші-қон, экономикалық және ұлттық саясатта негізгі орындардың бірін сақтап қалады. Репатриация өзектілігінің сақталуы репатрианттарды ықпалдастыру және бейімдеу саласындағы проблемаларды кешенді талдау және шешу қажеттігі туралы мәселені қояды.

Таңдалған стратегияның өзектілігі соңғы бірнеше жылдағы сыртқы көші-қон деректерімен расталады. Біріншіден, соңғы 8 жыл ішінде (2011-2018 жж.) жыл сайын өсіп келе жатқан сыртқы көші-қонның теріс сальдосы байқалады. Екіншіден, халықтың басым бөлігі

Қарағанды, Шығыс Қазақстан және солтүстік облыстардан кетіп, Алматы, Маңғыстау, Түркістан және Атырау облыстарына келген. Мұндай ағындар аймақтардағы халықтың этникалық құрамымен және олармен шекаралас елдермен байланысты. Үшіншіден, иммигранттардың ағынымен қамтамасыз етілмейтін білікті жұмыс күшінің кетуі байқалады. Қазақстанның кең-байтақ аумағын және халықтың теңгерімсіз бөліну ерекшеліктерін ескеретін болсақ, осы үрдістердің барлығы елдің демографиялық саясаты үшін маңызды сын-қатерлер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің статистикасы - Халық. Негізгі көрсеткіштер: халықтың көші-қоны. URL: <https://old.stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT101381> (Қаралған күні: 09.05.2020)
2. Садовская Е.Ю. Казахстан буквально задыхается без квалифицированных рабочих и специалистов, а «утечка мозгов» продолжается. URL: <http://ea-monitor.kz/ekspertnyy-vzglyad/elena-sadovskaya-kazahstan-bukvalno-zadyhaetsya-bez-kvalificirovannyh-rabochih-i-specialistov-a-utechka-mozgov-prodolzhaetsya> (Қаралған күні: 10.05.2020)
3. Kuscu Bonnenfant, I. (2012). Constructing the homeland: Kazakhstan's discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy. *Central Asian Survey*, 31, 31–44. <https://doi.org/10.1080/02634937.2012.650004>
4. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 28 қаңтардағы Конституциясы / <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (Қаралған күні: 09.05.2020)
5. Diener, A. (2005) Problematic Integration of Mongolian-Kazakh Return Migrants in Kazakhstan, *Eurasian Geography and Economics*, 46:6, 465-478, DOI: 10.2747/1538-7216.46.6.465
6. Massansalvador, F.S. (2010). The Process of Nation Building in Central Asia and its Relationship to Russia's Regional Influence. *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series Vol. 10 No. 5*, p. 3-13
7. Mendikulova, G. (2010). The Kazakh Diaspora and Repatriation Policy in the Republic of Kazakhstan. *Revue européenne des migrations internationales*, Vol. 26(3), 153–167.
8. Телебаев Г. (2015). Проблемы социальной интеграции оралманов в контексте языковой ситуации в Казахстане. Электронный ресурс: <https://www.academia.edu/30903657/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2.pdf>
9. Dukeyev B. (2017). Ethnic return migration in Kazakhstan: shifting state dynamics, changing media discourses. *Central Asia Program, Central Asia Fellowship Series*, paper 183, p. 11.
10. Абильдина Г., Жуманова С., Хасенова Б. (2017). Социокультурная и языковая адаптация детей-репатриантов. Тәрбие мәселелері: теория мен практика, 2017(3), 50-56.
11. Казахская диаспора и репатриация 1991-2012 гг. Всемирная Ассоциация Казахов. – Алматы, - 2013 г.

Амангелді Толамисов¹, Жансая Смағұлова²

¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессордың м.а., тарих ғылымдарының
кандидаты

² I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
магистранты (Талдықорған, Қазақстан)

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНДАҒЫ КИЕЛІ ОРЫНДАР

Аңдатпа. Аталған мақалада Шығыс Қазақстан облысы аумағындағы тарих тұнған киелі орындар туралы ғылыми деректер мен ел аузындағы баяндар қарастырылады. Аталмыш өңірдегі киелі мекендердің бірқатарына тоқталып, көпшілікке беймәлім ескерткіштердің тарихи мұрасы талданады. Сонымен қатар, Шығыс Қазақстан облысының тарихи-лингвистикалық және топономикалық ерекшеліктері қаралды. Тарих қай саламен де тығыз байланысты екені анық. Аталған жұмыста, Шығыс Қазақстан облысы өңіріндегі тарихи оқиғалар сол аймақтың жер-су атауларына қалай әсер еткені туралы сөз қозғаймыз.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан облысы (ШҚО), топонимика, киелі орындар, тарихи ескерткіштер.

Амангелды Толамисов, Жансая Смағұлова САКРАЛЬНЫЕ МЕСТА НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные документы и устные народные представления о сакральных местах на территории Восточно-Казахстанской области. Было проанализировано историческое наследие некоторых сакральных мест, о которых народ гласит в легендах. Также были рассмотрены историко-лингвистические и топономические особенности Восточно-Казахстанской области. В данной работе мы говорим о том, как исторические события в регионе Восточно-Казахстанской области повлияли на название местности.

Ключевые слова: Восточно-Казахстанская область (ВКО), топонимика, сакральные места, исторические памятники.

Amangeldi Tolamisov, Zhansaya Smagulova
SACRAL PLACE ON THE TERRITORY OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Abstract. This article discusses the scientific evidence about the sacred places on the territory of the East Kazakhstan region. The historical heritage of some sacred places, which the people say in legends, was analyzed. The historical, linguistic and toponomic features of the East Kazakhstan region were also considered. In this paper, we are talking about how historical events in the region of East Kazakhstan region affected the name of the locality.

Key word: *The East Kazakhstan region (EKR), toponymy, sacred places, historical monuments.*

Кіріспе

Шығыс Қазақстан облысы тарих шекпенін жамылып, замана сырын ішіне бүгіп жатқан Ұлы Даланың қасиетті жерлерінің бірі. Аталған мақалада біз де осы даланың қатпар тарихының бір бүкпесін ашып, сіздермен бөлісейік деп шештік.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында туған жерге, тарихқа деген құрметті ерекше атап, назар аударғаны белгілі. Онда Елбасы: «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әр өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс. Жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек» деген болатын. Бұл жоба аясында өлке тарихының да беймәлім беттері қайта жаңғырып, отандық тарихтың алтын қорын байыта түсті.

Қоғам дамуына тың серпін беретін тарихи мұраларды ардақтау

бүгінгі күннің басты мақсаты дейтін болсақ, онда аталған жұмыс халық мұратының бір қадамы болып табылмақ.

Методология

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін философиямен, әлеуметтанумен, тарихпен қалыптасқан баяндар, ғылыми әзірлемелер мен тәсілдер жиынтығы құрайды. Тарихи оқиғалардың жергілікті халық аузындағы аңыз-әңгімелермен сабақтастығы ескеріліп, киелі орындардың тарихи маңызы талданды.

Шығыс Қазақстан облысындағы киелі орындар

Тарих қай саламен де тығыз байланысты екені анық. Шығыс Қазақстан облысы өңіріндегі тарихи оқиғалар сол аймақтың жер-су атауларына қалай әсер еткендігі туралы сөз қозғап көрейік.

Қазақстанның топонимиялық жүйесі – осы аумақты мекендеген халықтардың, соның ішінде қазақ халқының заттық және рухани мәдениетінің ғасырлар бойы жинақталып, сақталып қалған көрінісі. Өткен замандардың реликтілік мұралары ретінде тарихи топонимдер аумақтың табиғат жағдайларын, ондағы мемлекеттер мен халықтардың тарихындағы маңызды оқиғаларды «жадында» сақтап, қаз қалпында бүгінгі күнге жеткізіп отыр. Сол себепті, жер-су атаулары сол өлкеде орын алған тарихи оқиғалардан хабар беретінін ескеріп, атауларға үңілгенді жөн көрдік.

Кез келген қоғамның материалдық негізі қоғамдық қатынастардың тарихи дамуы мен қоғамның рухани келбетін анықтаған. Рухани мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылатын географиялық атаулардың қалыптасуында да тарихи астар бар. Е.М.Поспеловтың бейнелі түрде атап көрсеткеніндей, тарихи география «топонимиканың бесігінің жанында тұрды, ал алғашқы топонимистер тарихи географтар болды».

Топонимдерді зерттеуде жергілікті тарихи деректерге сүйену атаулардың семантикасы мен этимологиясына қатысты құнды мәліметтер бере алады. Мәселен, Бетпақдалада Кескентерек деп аталатын кішігірім төбе бар. Мағыналық жағынан талдасақ, осы атаудың негізінде «кесілген терек» деген сөз тіркесі жатқан сияқты. Бірақ, тарихи деректерге үңілсек, XVIII ғ. соңында осы өңірді жайлаған арғын руының атақты байы Убәнәстің жалғыз ұлы Кескентеректі аңшылық кезінде өзінің бүркіті өлтірген екен.

Оның денесі сол маңдағы төбенің басында жерленіп, сол кезден бастап төбе Кескентерек деп аталады. Осылайша, төбе атауының терекке ешқандай қатысы жоқ екендігі тарихи деректер негізінде дәлелденеді. Топонимдердің тарихи негіздерін анықтауда тарихи жазба ескерткіштер, көне карталар, саяхатшылардың жолжазбалары, мұрағат қорлары белгілі дәрежеде көмек бере алады. Сол себепті тарихи топонимдерді зерттеудің қолданбалы маңызы зор.

Еске сала кетейік, Шығыс Қазақстан облысы аумағында әртүрлі оқиғалар болды. Облыстағы Тарбағатай жері Бірнеше рет жаулардың шабуылына тап болған. Тарбағатай жерінде б.з.б VII-VIII ғасырларға жататын көне ескерткіштер, жерасты ескерткіштері және ежелгі жазулар бар. Тарбағатай ауданының ерекше топонимдерінің бірі оронимдер – тау-қырат атаулары, зерттеушілер тобы 195-ін тапты және де бұл саннан әлде қайда көп екенін айтты. Аймақтың оронимиясы алуан түрлі. Ауданның Тарбағатай деп аталуында оронимнің өзіндік күрделі жері бар. Тарбағатай атауы дүниеге келуінің бірнеше нұсқасы бар [1].

Бірінде, «тарбаған» сөзін екі түбірге бөліп, «топырақ» және «тай» сөздерінің мағынасын «тау» деп аударып береді. Ежелгі моңғол тілінен аударғанда «топырағы көп тау» деп аударылады. Ал басқа нұсқаларда ауданның атауы қалмақ сөзінен «Тарбага-сурғлы» деп аударылса, ол жерде де көп топырақты тау деген мағынаны беретінін көреміз. Топонимдер қатарына жоңғарлар мен қалмақтардың қазақ халқына қарсы соғысын Тарбағатай ауданы куә болғанын жатқызуға болады. Көптеген оронимдердің пайда болуы Қабанбай батырдың соғыста қол бастаушы патриоттылығымен есімін байланыстырамыз. Қазақ жеріне жоғар шапқыншылығында Қабанбайдың әкесі қайтыс болады. Жас жігіт өз өмірін басқыншылармен соғысуға арнайды. 16 жасында Қабанбай жоңғардың батыры Долан Дашиды жекпе-жекте жеңіп шығады. Кейінірек жас жауынгердің өмірінде Аягөз, Алакөл және Бұлантыдағы шайқастар сынды қанды және ұмытылмас шайқастар болды. Сайрам, Ташкент және Шығыс Қазақстан аумағы маңын Қабанбай қазақ әскерімен жоңғарлардан босатқан болатын. Өмірінің ұзақ жылдарын Қабанбай батыр аттың үстінде өткізген. Осы уақыт ішінде 103 соғысқа қатысып, өзінің жерін жаулардан қорғап, бірде-бір рет ұтылмаған. Ал қоян-қолтық жекпе-жекте 54 қарсыласты жеңген [3]. Аңызға сенсек, ол физикалық мықтылығымен көзге түсіп иығында атты көтерген.

Өңірдегі оронимдер елдегі қиын кезеңдерді еске түсіреді.

Мысалға келсек, Баспан тауы аудармасы: «баспау» деп беріледі. Тау етегінде Қабанбай батыр әскері соғысқан. Жауынгерлері мұнда бекініс салған. Бір нұсқаға сүйенсек: «енді бұл жерге аяқ баспаймыз» деп қалмақтар Қабанбай батырдың әскерінен жеңіліс тапқан соң айтылған. Жоңғар артынан қуған қазақ батырлары «аяқ баспа» деп айтқан деседі. Ал, Доланқара тауы Қабанбай батыр мен қалмақтардың батыры Долан Даши арасындағы жекпе-жекпен кейін аталған. Қанды тауының атауы қалмақтар мен жоңғарлармен соғыстан кейін көп төгілгенге байланысты аталған. Қабанбай шатқалының етегінде Қабанбай батыр мен оның әскерлері ұрыс даласынан оралып, демалуға тоқтаған.

Ал, Майлышат топонимы жоңғарларды Қытай шекарасына қуғаннан кейін тойлайтын мекен болған. Кейбір жер атаулары тарихи шындыққа негізделген. 1826 жылы Қожагелді батыр жекпе-жекте жеңіліс тауып, денесі үнгірде қалады. Аманат тас үңгірі үнемі ерекше салқын болатын. Төмен температураның арқасында марқұмның денесі бұзылмай сақталған екен. Ақсуат жеріндегі Шағаншыққан тауының атауы қалмақ батыры Шағанға арналып берілген. Батыр осы мекеннің сұлу қызына ғашық болған. Аңызға сенсек, ол сүйген қызын алып қашқысы келген. Бұл жаңалықты естіген қазақ жігіттері Шағанды додаға шақырады. Белестердің бір шарты ат үстінде биік тау шыңына көтеріліп, түсу керек болған. Алайда, Шаған белесті бағындырғанымен, сол жерде мерт болған. Дүниеден өтер алдындағы соңғы сөзі: «Менде сендердей өз елімнің батырымын. Осы шыңды менің атыммен атаңдар». Қазақтар Шағанның тілегін қабыл алып, тау шыңын Шағаншыққан деп атапты деседі [2].

Топонимдер қатары физикалық мінездемелерді көрсетеді. Жасыл үңгір – теңіз балдырларының орны болып табылады. Бұл жер емдік қасиеті бар болып саналады, өйткені сол жерде мумия дәрісі алынады. Құсмұрын топонимі - таулардың қырларын бүркіт тұмсығымен, қазақ аңшыларының сүйікті құсымен салыстыруға байланысты.

Сонымен, Тарбағатай аймағының топонимдерінің олардың қалыптасу тарихы мен оның тасымалдаушыларының тарихымен ажырамас байланыста қарастырылуы қажет көп қабатты объект екенін көреміз. Бастапқыда ауызекі сөйлеу тілінде пайда бола отырып, бұл топонимдер халықтың белгілі бір объектілерге экспрессивті-эмоционалды қатынасын білдірді және, әдетте, шағын тарихи шындыққа сілтеме жасайды.

Сонымен қатар, облыста жергілікті жұртқа белгілі Байбура деген атақты асу бар [5]. Осы жөнінде тарқатып көрелік. Зайсан, Тарбағатай, Көкпекті бағытына бет алған жолаушылардың қыс айларында қорқынышпен айтатын жалғыз ауыз сөзі бар: «Байбура асуы ашық пе екен?». Жарма мен Көкпекті аудандардың шекарасына орналасқан осы бір асу туралы жергілікті жұрттың аузында әртүрлі әңгімелер айтылады [5]. Аңыз көп, бір ақиқаты – қасиетті жер. Бұрындары Көкпекті ауданында мал дәрігері болып жұмыс істеп, қазір дәл сол Байбура сайының жанындағы қыстауда мал шаруашылығымен айналысып отырған Бақытбек Алғазинов атышулы асудың қасиеті туралы оқиғалардың бір парасын былай баяндайды.

«Кенестік кезеңде бұл сай тіптен үрейлі еді. Жұртшылық іштей имандарын үйіріп жүретін. Талай боранда қалдық. Бірақ аман шықтық. Бір рет көкпектінің бір орыс саудагері шанасына қос ат жегіп Семейге шығады. Киім жылы, ат семіз. Елдің «Байбурадан өте алмайсың-ау» деген алаң пиғылына кекесінмен қараған ол, жолға шығып кетіпті. Ерегескендей, дәл осы сайға келіп тоқтап, ақтүтек боранда қасиетті бабаның басына дәрет сындырған ғой. Кенет, аты үркіп, шанасы шашылған әлгі кеудесөк байшыкеш осы сайда үсіп өліпті. Бұл бір ғана мысал» – дейді көкпектілік азамат.

Бұл өңірдің тұрғындарының ішінде боранды асу жайлы әңгіме айтпайтындар кем де кем. Бірақ Байбураның кім екені былайғы жұртқа беймәлім.

Байбура туралы ең алғашқы болып осы өңірде қалам тербеген белгілі айтыскер ақын, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Серік Құсанбаев. Осыдан он шақты жыл бұрын сол өңірдегі бір малшы ақсақалдың әңгімесі желісінде баллада жазып, 2006 жылы облыстық «Дидар» газетіне жариялаған еді.

Серік Құсанбаевтың жырында белгілі бидің сүйегі кеңестік дәуірінде түскен Омбы-Майқапшағай бағытындағы жолдың астында қалып қойған, бұл алапат боран қасиетті би аруағының соған сай туған ашуы екені баяндалады. Ал Байбура баба жайлы нақты деректер қытай жеріндегі бидің ұрпақтарында сақталған.

Байбура он екі рулы Абақ керейдің ішіндегі шыбар айғыр еліне ұран болған Қожаберген батырдың ұлы.

Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы Бақыт Еженханұлының «Қожаберген батыр» атты кітабында нақты айтылады. Яғни, кітаптың «Қожаберген батырдың тегі және өмір жасы хақында» деген бөлімде Байбура Қожабергеннің екінші әйелінен туатыны, оның 1759 жылы

2 қыркүйек күні бір топ қазақ азаматтарымен бірге Үрімжіге жылқы айдап апарып, сауда жасағаны туралы деректер келтірген. Бұл ақпараттарды автор мәнжу-қытай мұрағаттары бойынша тауыпты.

Бүгінде Байбураның Қытай, Моңғолия, Қазақстан жерінде 500-ден астам түтіні, яғни үш мыңнан астам ұрпағы бар. Олардың дені, Қытайдың Алтай аймағы, Қаба ауданына қоныстанған. Ұрпақтарының есебі бойынша Байбура 1720-1793 жылдары өмір сүрген. Байбураның кіндігінен тараған алты ұлдың бірі Кенен де Қалба таудың баурайында, Қызыл су мен Шар өзендерінің бір-біріне жақындаған тұсындағы Доланалы-Топқайың деген жерде мәңгілік тұрақ тапқан деп айтылады [4].

Байбураның өмірі жаугершілік заманмен тұспа-тұс келсе де, қазірге дейін ерлігі туралы нақты ақпарат жоқ. Сондықтан қолдан тарих жасап «Батыр болған!» - деген жалған мақтанышқа бармай-ақ қояйық. Ерлігі болса, нақты жазба Есесіне, Байбураның дәулеті мен өнері жайлы айтылады. Ал, билігі туралы ел ортасына тараған мынадай бір аңызды баба ұрпақтарының бірі – Әшет Тілеубайұлы баяндайды.

Байбура жастайынан өнердің әр түрін меңгерген шебер хәм сөзге ұста болып ержетеді. Тамызда жетілген көк шиді тарамыстан ширатылған жіппен түйіп жасаған домбырасы бертінге дейін сақталыпты. Елге айтқан билігі де осы ағашшылық өнеріне байланысты болған көрінеді. Жесірін қанғытпайтын сол дәуірде орта жүздегі екі арыс – арғын мен уақтың арасында екі жылға созылған «Керімбаланың дауы» туады. Уақиға барысы былай: арғынның Қарабас деген азаматы уақтың Керімбала деген аруына қалың малын беріп, құда болады. Қыз жасау-жабдығын артып ұзатылып келе жатқан жолда Қарабас жол-жөнекей тағы бір қызға ғашық болып, екеуін қабаттастырып алмақ болады. Керімбала бұған көнбей, кері қайтады. Екі жасқа ешкімнің ақылы жүрмейді...

Күн өткен сайын күрделеніп бара жатқан бұл даудың шешіміне екі жақ та риза болмайды. Бірі «қалың малын қайтарып алам!» деп қоқиланса, екіншісі есер күйеудің еркелігін көтере алмайды. Ақыры, ара ағайын боп жүрген ал ағалары «Бұл дауға халықты өнерімен тәнті қылған шебер билік айтсын!» – деп келіседі. Алыс-жуықтан келген өнерпаз-шешендердің көбісі сыннан өте алмай отырғанда, Сәлмен атты ноғай саудагері Байбураға кісі жіберіпті. Байқау шарты – беті торғынмен жабылып келген ағаш тостағанның қымызын ішіп, ыдысынан мін табу керек екен.

Тостақ толы қымызды алақанында айналдырып отырып: «Мына ыдыстың ыңғырулық міні бар екен. Алыссынбасаңдар менің үйімде топсалы ыңғыру бар, соны алдырайық» депті шебер кереге басында самсып тұрған саймандарға бір көз жүгіртіп шығып.

Қажетті бұйым келген соң, оңаша үйге кірген Байбура ұзақ отырып, билердің алдына жоңқа толы тостағанды әкеліпті. Шебердің қолынан өткен дүниенің жұқалығы сондай, бір бүйірінен үрлесе екінші бүйіріне қабысып қалады екен. Өнерге сүйінген елі билік айтуға бірауыздан келісім берсе керек.

Сондағы айтылған Байбураның билігі: «Бір тойда екі жар болмайды», сондықтан Қарабастың ісі қазақ дәстүріне жат. Босағасын аттамаған соң, Керімбаланың басы қазірден бастап бос деген сөз. Әуелгі қателік жігіттен кеткендіктен, қалың мал қайтарылмайды, - деп шешім шығарыпты. Содан бастап тура сөйлеп, әділ төрелік айтқан Байбураны жұрт «Қара би» атап кеткен көрінеді [6].

Абай ауданы, Тоқтамыс ауылы маңында (Бестамақ, Сарғалдақ, Қызылту) ғалымдар мен өлкетанушылар 40 үңгір тапқан болатын [7]. Бұл аумақ қазіргі уақытта да «Қырық үңгір» деп аталады – «Қоңыр әулие», «Қызыл әулие», «Кіші әулие», «Шаңырақ әулие» және т.б.

«Қоңыр Әулие» үңгірі пайда болғаннан бастап аңыз-әңгімелерге толы. Аңыз бойынша оны тапқан Қоңыр пайғамбар. Бұл ертеде болған. Аңызға сенсек, құтқару кезінде қазақ жерінің үш Пайғамбары Нұх кемесіне келіп үлгермеді және олар топан су кезінде кемеге байланған бөренелерден жүруге тура келді. Топан су басылып, жер көріне берген кезде Қоңыр бөренесі Ақтастың жотасына ілініп қалды, шатқалдың түбінде үңгір бар. Оның ішінде емдік қасиеттері бар сумен толтырылған тас кесе бар.

«Қоңыр әулие» үңгірінен Ақтас тауы еліміздегі үшінші бор тауы болып саналады. Үңгірдің артында екі зал ашылады, одан кейін кейбір жерлерде тарылып, оның ұзындығы белгіленбеген. «Үңгір» су қоймасының шамамен көлемі – 17-18, 12-15 метр. Тереңдігі – бес метрге дейін. Су әк дәмі бар кристалды таза және суық (су температурасы 4 С). Көлдің жағасынан 50 м қашықтықта үңгірлер су үстінде өте төмен түседі. Жергілікті ақсақалдардың айтуынша, бұл бірегей су туралы жоңғарлармен қан төгілген түйістерден кейін жараларды емдеуге келген олардың арғы ата-бабалары білген [8].

Дәл осы жерде Шыңғысхан әскері өз жараларын емдеді, осы жерде Қабанбай батырдың әскерлері жоңғарлардан сұмдық соққы алып, үңгірге тығылып, көлдің шеттерін таба алмайды, дәл осы жерге

сауығуға сенетін адамдар келеді, дәл осы жерде көптеген жұмбақ заттар сақталады, дәл осы киелі жерде жарқыраған фантомалар пайда болады, және ақырында Еуразия эпицентрі орналасқан және Ұлы Шыңғысхан жерленген жерме екенін кім біледі?! Аңыздарға сәйкес, үңгірдің түбінде 15 метрлік су қабатының астында жасырын есік бар. Сол есіктің артында жұмбақ ханның соңғы демі таусылған жер-басты үңгір де бар.

Бір кездері залдардың бірінде тұмар болып табылатын «Қоңыр әулие» үңгірінің сақтаушысының тас мүсіні табылды. Ақсақалдардың айтуынша, мұндай тас мүсіндер 15 болған, уақыт өткеннен кейін олар жоғалып кеткен, немесе сақталмады. Үңгір ерекше, біріншіден, судың емдік қасиеттері қажылық етушілерді тартады, екіншіден, үңгірдің кез келген келушіні қызықтырады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тарихи ескерткіштер мен киелі орындар және сол орындарда жасалатын түрлі рәсімдер ата-бабалар мекен еткен қасиетті жер мен сол ұрпақтың табиғи байланысының үйлесімділігін көрсетеді. Бүкіл бір ұлттың тарихы мен мәдениетінен хабар береді. Жер көлемі жағынан алпауыт әлем елдері арасындағы ондыққа енген жас мемлекет болған соң бағзы бабалардан мұраға қалған ел мен жерді көздің қарашығындай мұқият сақтау – асыл парызымыз.

Қасиетін қара баланың қарапайымдылығына жасырған қазақ елі, қазақ жері, оның ішінде тарих пен руханияттың орталығы Шығыс Қазақстан облысы тарихи ескерткіштерге, ұлт мұрасына бай өлке. Сонау сақ пен ғұннан сақталған бабалар мұрасы, түркілер мекен еткен ұлан-ғайыр атырап – Ұлы Дала, бертін келе – әдебиет пен мәдениеттің өшпес ошағы болған Шығыс Қазақстан қойнауы қазыналы тарихатқа толы. Олардың әрқайсысы тұнып тұрған шежіре. Бүтін бір халықтың гүлденуі, мемлекеттің құрылуы мен дамуы кезеңдерін бастан өткерген, тарихтың көпшілікке беймәлім жұмбақ сырлары тұнған бұл мұралар қазақ халқы ата-бабаларының өткен өмірінің тілсіз куәгерлері. Оларды археологиялық жағынан ғана емес, теориялық тұрғыда зерттеп, саф асылды шашауын шығармай ертеңгі күнге аманаттау азаматтық парыз.

Ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға да ие екеніміз жасырын емес. Халық үшін қасиетті жерлерді зерттей түсу арқылы отандық тарихымыздың әр қырынан дамуына үлес қосып, қазақ елінің өткенін жіті түйсінуге мүмкіндік молаяды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қ.Алтынбаев, Е.Жұмахан, «Ақсуат». – Алматы, 1998 ж. – 114 б.
2. Ш.Б.Сейітова, Ш.А.Доскеева, Қазақ білім академиясының баяндамалары. – Астана, 2018. – 193б.
3. <http://www.tarih.spring.kz/kk/history/medieval/figures/kabanbay/> (қаралған уақыты: 23.10.2019)
4. Ә.Қайырбаев, С.Тыныбаев, «Барқытбелдің баурайында». – Өскемен, 1998. 41б.
5. Көкпекті ауданы әкімінің ресми сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/vko-kokprekti?lang=kk> (қаралған уақыты: 17.03.2020)
6. «Көкпекті» журналы, Көкпекті ауылы, 2019. №5. – 10б.
7. Биданова Айгуль Таинственная пещера Конур-Аулие // Казахстанская правда. — 2016. — 24 сентября. — № 183. - с. 9
8. Брюханов В.А. Конур-Аулие, Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества, Вып. 6-ой. — Семипалатинск: «П. Плещеев и Ко», 1912. — 232 с.

Амангелді Толамисов ¹, Айдынбекұлы Аршын ²

¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессор м.а., тарих ғылымдарының
кандидаты,

² I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
магистранты (Талдықорған, Қазақстан)

ҰЛТТЫҚ САНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАҢҒЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала «ұлттық сана», «ұлттық өзіндік сана» ұғымдары талқыланып, олардың теориялық аспектілері қарастырылды. Ұлттық болмыстағы сананың орны мен маңызы анықталды. Ұлттық сананың көрініс формалары мен компоненттеріне жіктеу жасалынды. Сонымен қатар ұлттық сананың жаңғыруы мәселесі көтеріліп, бұл проблема бойынша кеңестік және батыстық зерттеуші ғалымдардың еңбектері мен көзқарастарына талдау жасалынды.

Түйін сөздер: ұлттық сана, ұлттық бірегейлік, ұлт, жаңғыру, сананы жаңғырту, ұлттық болмыс, ұлттық психология.

Амангельды Толамисов, Айдынбекулы Аршын НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются такие понятия как «национальное сознание» и «национальное самосознание», раскрываются их теоретические аспекты. Определяется роль национального сознания в системе нациостроения. Также проанализирована проблема возрождения национального самосознания и по данному вопросу были приведены позиции разных советских и зарубежных ученых.

Ключевые слова: национальное сознание, национальное самосознание, нация, модернизация, возрождение сознания, национальное бытие, национальная психология.

Amangeldi Tolamissov, Aidynbekuly Arshyn
**NATIONAL CONSCIOUSNESS AND PROBLEMS OF ITS
REVIVAL**

Abstract. This article discusses such concepts as “national consciousness” and “national identity”, reveals their theoretical aspects. The role of national consciousness in the system of nation-building is defined. The article also analyzes the problem of the revival of national consciousness and presents the positions of various Soviet and foreign authors on this issue.

Key words: *national consciousness, national identity, nation, modernization, revival of consciousness, national being, national psychology.*

Кіріспе

Ұлт пен ұлттық сана мәселесі пәнаралық байланыста қарастырылатын ғылыми проблема болып келеді. Бұндай негізінде сана-сезім жатқан ұлттық болмысқа қатысты мәселені зерттеу ізденістері әрдайым философиялық антропология, мәдениет философиясы, психология, әлеуметтану, психоллингвистика мен басқа да әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар саласында кеңінен жүргізілуде. Ұлттық сананың пәнаралық проблематикасы бұл құбылыстың мәнін, оның қалыптасу үрдістерін және қызмет ету мен даму ерекшеліктерін ашып көрсетуде пайда болатын теориялық және әдіснамалық күрделіліктердің себептері болады.

Қазіргі таңдағы ұлттық сана мен ұлттық менталитетті зерттеу жұмыстары әрдайым терминологиялық қиындықтарға тап болуда. Бұл, бірінші кезекте, «ұлттық сана» ұғымының нақты айқын еместігі мен бұл ұғымның көп ғылым салаларында қолданылып, мағынасы мен қолданылу аясының кеңдігімен байланысты. Ұлттық сананың мән-мағынасын түсіну үшін субъект пен объектің байланысын, сана иесінің әлеммен қатынасын, оның әлеуметтік-мәдени ортадағы орнын анықтау жеткіліксіз. Оны толығымен түсіну үшін ол туралы ұжымдық пікірлер мен сенімдерді анықтап, олардың қалыптасуын айқындайтын факторларды атап көрсету керек. Себебі ұжымдық сана этникалық және ұлттық сананың негізін құрап, оның әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін анықтайтыны белгілі.

Сондықтан да ұлттық сана мәселесі ғылыми тұрғыдан өте өзекті мәселелердің бірі. Ұлттық сана құбылысының теориялық және әдіснамалық түсіндірілу мәселелерін, оның мазмұндық жағы мен құрылымының нұсқаларын қарастыра отырып, біз компонентті анықтау ерекше маңызды деп санаймыз, өйткені оны зерттеу әртүрлі гуманитарлық бағыттар бойынша жүргізіледі.

Талқылау

Ұлттық сана-сезім феномені туралы ғылыми көзқарастар бар дереккөздерді талдай отырып, біз қазіргі ғылымда ұлттық сана-сезім ұғымы туралы бірыңғай пікір жоқ екенін анықтай алдық. Бұл феноменнің айналасындағы даулар негізінен модернизм (Б. Андерсон, Э. Геллнер, Э. Хобсбаум) және примордиализм (Д. Льюбер, Э. Смит) тұрғысынан жүргізіледі. Осы теориялардың әрқайсысының әлсіз және күшті жақтары бар. Бұл ұстанымдарды татуластыру бойынша күш олардың принциптік айырмашылықтарын жоймайды, жаңа теориялық және эмпирикалық зерттеулер үшін негіз жасайды. Біз екі ағымның өкілдері ұлттық сана-сезімнің негізгі компоненттері туралы пікірге келіп, ең жақсы шешім ретінде екі бағытты синтездейтін тәсіл болар еді деп ойлаймыз.

Осыған байланысты біз ұлттық сананы айқындаудың өзіндік нұсқамызды ұсындық. Ол бойынша ұлттық сана – бұл ұлттың басты қасиеті болып табылатын және жеке адамға, топқа немесе адамдар қоғамдастығына тән рационалды және иррационалды шығу тегі күрделі рухани, әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Ұлттық сананың негізгі құрамдас бөліктеріне тарихи жадымен бірлескен ұлттық бірегейлік, тіл мен мәдениетке адалдық, аумақтық тұтастыққа адалдық, патриотизм, ұлттық психология жатады. Басқаша айтқанда, ұлттық сана – әлеуметтік, экономикалық, саяси, моральдық, этикалық, философиялық, діни көзқарастар, мінез-құлық нормалары, салт-дәстүрлер, құндылық бағдарлар мен идеалдардың жиынтығы болып табылады.

Ұлттық санының құрамында жеке адам мен тұтас халықтың өмірінде елеулі орын алатын элементтері бар. Олар: қоршаған ортаны қабылдау және оған қарым-қатынас, ұлттық-этникалық тиістілікті ұғыну, өзінің ұлттық-этникалық қауымының тарихы мен мәдениетіне қатынасының болуы, басқа ұлттар мен халықтардың өкілдеріне қарым-қатынасы, патриоттық сезім және патриоттық сана, ұлттық-мемлекеттік қауымдастықты ұғыну. Сонымен қатар ұлттың ұлттық-рухани бейнесі, өзіндік ерекшелігі, ұлттық сипаты,

эмоционалдық және психикалық факторлары сияқты көптеген қасиеттері ұлттық сананың құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді. Ұлттық психология, өмір салты, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер, ұлттық мақтаныш ұлттық санада ұғымдар мен санаттар түрінде көрініс табады.

Ғылыми айналымда ұлттық сананы екі деңгейге бөліп қарастырады: күнделікті және теориялық ұлттық сана. Күнделікті сана – көп деңгейлі, көпқырлы, қарама-қайшы және қозғалмалы әрі ұлттық-этникалық қауымдастық өкілдерінің көптеген ұрпақтарының табиғи-биологиялық және әлеуметтік дамуының синтезінің нәтижесі болып табылады. Бұған адамдардың ұлттық сипатында болатын күнделікті қажеттіліктер, мүдделер, құндылықтар, сезімдер мен көңіл-күй және т. б. жүйесі және де халықтың атадан балаға мирас болып сақталып келе жатқан салт-дәстүр мен әдет-ғұрып ерекшеліктері жатады.

Ал теориялық сана – халықтың өмір жолы, ұлттың дамуы мен мақсаты туралы ғылыми негізделген, әлеуметтік-саяси бағытталған көзқарастар жүйесі болып табылады. Бұл сана өзінің құрылымы бойынша белгілі бір ұлттық-этникалық қауымдастық өкілдерінің мінез-құлқының нормалары, құндылықтары мен үлгілерімен, ұлттың идеясы мен ұлттық идеологиямен ерекшеленеді [1].

Ұлттық сана-сезім қоғамдық сананың нысаны ретінде ұзақ тарихи кезең бойы қалыптасқан ерекше әлеуметтік ұжымға тән. Бұл ұжымдық этнос сияқты субстраттық негіздің жоғары деңгейі және ұлт деп аталады. Аталған тақырып үшін этнос пен ұлт көптеген әлеуметтік параметрлер бойынша бір-бірімен байланысты екі қызмет субъектісі болып табылатыны ерекше маңызға ие. Ұлт этникалық жағдайды, олардың өзара іс-қимылының факторлары мен механизмдерін синтездей отырып, этникалық негізде ғана қалыптасуы мүмкін, бұл ұлттық сананың этникалық компонентінің эксклюзивтілігін қамтамасыз етеді.

Әдетте, ғылыми айналым мен күнделікті тәжірибе барысында ұлттық сана мәселесі қозғалғанда оның өзегін құрайтын «ұлттық өзіндік сана» категориясы қатар жүретіні анық. Себебі ол ұлттық сананы қалыптастырушы компонент екені анық.

Ұлттық өзіндік сана – бұл ұлттық-этникалық қауымдастық мүшелерінің өз тарихы, қазіргі жағдайы және болашақ даму перспективалары туралы, сондай-ақ басқа да ұқсас қауымдастықтар арасындағы орны және олармен өзара іс-қимыл сипаты туралы түсініктерінің, деңгейі мен ерекшеліктерін білдіретін көзқарастар

мен бағалаулар, пікірлер мен қарым-қатынастар жиынтығы. Рационалды (өз ұлтына деген қатыстылығын сезіну) және ішінара аз дәрежеде эмоционалды (өз бірлігін ұлттық-этникалық топтың басқа өкілдерімен түсінбейтін түйсіру) компоненттерді қамтиды. Өз уақытында Н. Бердяев орыс сана-сезімі туралы талдап, оны халықшыл (этникалық) деп салыстыра отырып: «ұлттық сана сандық емес, сапалы сана болып табылады. Халық санасы, ақыр соңында, санның алдында, қарапайым бұқараның алдында бас ию болды; ол жаппай коллективтің имманенттік шындығына, бейсаналық қарапайымдылықтың шындығына сенеді» деп атаған [2; 264 б.].

Ал осы «ұлттық өзіндік сана» мәселесі отандық та, шетелдік де ғылыми айналымда әлі де болса терең зерттеуді қажет ететін мәселе болып табылады. Әдетте біз осы категорияның зерттеу тарихын қарастырғанда бірінші кезекте кеңестік кезеңдегі ғылыми ізденістерге жүгінеміз. Себебі ХХ ғасырдың 20-жылдарына дейін бұл ұғым мүлдем қолданылмады десе де болады. Тек осы ұлттық сананың кейбір жекелеген элементтері жаңа құрылған кеңестік үкіметтің саяси технологияларының құралдары ретінде қызмет етті. Жаңа экономикалық саясат тұсында ұлттық теңсіздік мәселелерін жою кезінде ұлттық сананың құрамдас бөліктері – «ұлттық мақтаныш», «патриотизм» сияқты ұғымдар кеңінен қолданылды.

ХХ ғасырдың 30-жылдары ұлттық сана мен өзіндік сана мәселелері зерттелетіндей жағдай болмады. Кеңес одағы аумағында қалыптасқан саяси-идеологиялық жағдай ұлттық мәселелерді қозғаудың өзін қауіпті деп тапқаны анық. Ал 40-жылдары мемлекет соғыс жағдайында халықты біріктіру мақсатында тарихи сана мен тарихи жады сияқты мәселелерге жүгінуге тура келді. Осы кезден бастап ұлттық сана мен өзіндік сананың пайда болу мен даму ерекшеліктері мен олардың көрініс табу формалары ғылыми тұрғыдан қозғала бастады. Жекелеген ғалымдар тарихи-мәдени, психологиялық тұрғыдан анықтамалар беруге талпыныстар жасады. Ұлттық сананың ерекшеліктері мен өзіндік қасиеттерін ажыратып, оларды жіктеуге деген ұмтылыстар жасалынды. Қалай дегенмен де, бұл ғылыми ізденістердің барлығы сол кездегі саяси-идеологиялық ойлардың шеңберінен шыға алмағаны анық [3; 4 б.].

Кеңестік тарихнамадағы ұлттық сана мәселелері

Кеңестік ғалымдардың ішінен алғашқылардың бірі болып «ұлттық сана», «ұлттық өзіндік сана» ұғымдарына анықтама берген атақты тарихшы, орыс ұлттық пен мемлекеттілік тарихы

бойынша маман В.В. Мавродин болды. 1947 жылы жарық көрген «Формирование русской нации» атты еңбегінде автор ұлттық өзіндік сананы «белгілі бір халық пен ұлтқа жататын адамдардың ойлары, саналары мен мүдделерінің, сонымен қатар олардың психологиялық ұстанымдарының тұтастығы» ретінде сипаттайды [4; 25 б.]. Бұдан кейін ұлттық өзіндік сана мәселесі келесі бір кеңестік зерттеуші П.И. Кушнер болды. Оның «Национальное самосознание как этнический определитель» атты еңбегінде ұлттық сана этникалық қауымдастықтың басты көрсеткіш ретінде қарастырылды. Сонымен қатар П.И. Кушнер этникалық өзіндік сананың дамуының тарихилығын, этникалық қауымдастықтардың дамуының әр түрлі кезендеріндегі ұлттық сананың ерекшеліктерін атап көрсетті [3; 4 б.]. Жалпы П.И. Кушнер кеңестік этнографтар арасында осы мәселені қозғаған алғашқы ғалымдардың бірі. Себебі зерттеуші шекаралас орыс-украин халықтарын зерттей келе, солардың мысалында ұлттық сана-сезім халықтың этнос екенінің жалғыз әрі бірегей көрсеткіші деп ойын қорытындылаған.

1960 жылдары кеңестік ғылыми айналымда ұлттық сана мәселелерін зерттеу жұмыстары қарқын ала бастады. Тікелей немесе жанама түрде бұл тақырып көптеген ғылыми еңбектерде қозғалып отырды. Әсіресе, бұл проблема 1966-1969 жылдары «Вопросы истории», «Вопросы философии», «Дружба народов», «Советская этнография», сонымен қатар «Народы Азии и Африки» атты ғылыми журнал беттерінде орын алған ұлттық мәселе теориясына байланысты ғылыми дискуссия барысында қатты көрініс тапты. Бұл жарияланымдарда П.И. Кушнер, И.И. Потехин, А.Г. Агаев, М.Г. Вахабов, Г.Е. Глезерман, А.И. Горячева, Н.Н. Джандильдин, М.С. Джунусов, С.Т. Калтахчян, М.Х. Каримов, Т.С. Сужиков, т.б. ғалымдар аталған проблеманың түрлі аспектілерін қарастырған болатын [5]. Осылайша, бір ғана «Вопросы истории» журналының беттерінде ғана осы жылдары 50-ге жуық ғалымдар ұлттық сана мәселесін қозғаған. Олардың барлығы ұлттық сананың адам мен халық өміріндегі орнын анықтауға тырысып, бұл құбылыстың әлеуметтік маңыздылығы ерекше аталынды. Дискуссияға қатысқан көптеген ғалымдардың пікірінше ұлттық сана-сезім этникалық қауымдастықтың өмір сүруі мен дамуының объективтік жағдайларынан туындайтын субъективтік аспект ретінде сипатталды.

XX ғасырдың 70-жылдары ғылыми айналымда ұлттық сананы бұқаралық оқиғалардың қайнаркөзі ретінде қарастыру тенденциясы басталды. А.Г. Агаев, Э.Г. Баграмов, Н.Н. Джандильдин,

А.Ф. Дашдамиров, К.Н. Хабибуллин сияқты ғалымдар ендігі кезекте ұлттық сананы ұлттың өмірінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. Сонымен қатар Ю.В. Арутюнян, А.П. Гаджиева, В.П. Левкович, В.Ф. Панкова сияқты зерттеушілер өздерінің ғылыми еңбектерінде ұлттық сананы қоғамдық психология контексінде қарастырып, аталған мәселені жан-жақты зерттеуге тырысты.

Сондай-ақ, ұлттық сана мәселесі кеңестік этнографтар арасында да кеңінен зерттелінген. Ю.В. Бромлей, К.В. Чистов, Г.В. Шелепов, В.И. Козлов сияқты ғалымдар ұлттық сананы ұлттың ерекшеліктерінің бірі ретінде қарастырып, оның көпкомпонентті құрылымын анықтап, оны құраудың объективтік негізі белгіледі [3; 5 б.].

Атақты кеңестік этнограф К.В. Чистов 1972 жылы «Советская этнография» атты журналда жариялаған өзінің ізденіс жұмысында ұлттық өзіндік сананың көпдеңгейлі компонент екенін атап өткен. Орыс халқының ұлттық санасындағы фольклордың маңызын зерттей келе, зерттеуші ұлттық өзіндік сана жалпы сана-сезімнің сословиялық, конфессиялық, кәсіби немесе басқа да көріністерімен бірге қатар жүретінін айтқан болатын [6; 74 б.]. Ал зерттеуші ғалым В.И. Козлов ұлттық сана этникалық қауымның компоненттерінің ең бастысы деп сипаттаған [7].

Тағы бір кеңестік зерттеуші ғалым, этнограф К.Н. Хабибуллин болса ұлттық өзіндік сананың атқаратын қызметтерін талдап, олардың бейімдеушілік (индивидтің белгілі бір ұлттың нормалары мен құндылықтар жүйесіне өзіндік бейімделуі), қорғаныстық (ұлттың барлық өкілдерінің мінез-құлқына қойылатын талаптар арқылы ұлттық құндылықтарды, мүдделерді қорғауы), құндылықтық-экспрессивтік, танымдық (ұлттық белгілері бойынша өзіне ұқсас ұқсастықты қалай белгілеу керектігі, халықтың адамгершілік қасиеттерін меңгеруі, оның қадір-қасиеті мен кемшіліктерін, идеалдарын тануы), өзін-өзі бақылау мен жауапкершіліктік қызметтерін атқаратынын атап көрсетті [8; 71 б.].

Ұлттық өзіндік сананы жан-жақты зерттеген кеңестік ғалымдардың бірі Д.Е. Краснянский болды. Ол ұлттық сананы үш қабатқа бөліп қарастырды. Ең бірінші қабат – терең қабат күнделікті тұрмыстық деңгейді қамтиды. Яғни, бұл жіктеуге ұлттың өміріне қатысты салт-дәстүр, мінез-құлық, әдеттер, тұрмыс пен әрекет стереотиптері, ұлттық талғамдар элементтері жатады. Ал екінші деңгей – өзекше қабаты, бұл деңгейді ұлттың тілі құрайды. Ал үшінші қабат – жоғары деңгейге материалдық және рухани мәдениетпен тығыз қарым-

қатынастағы индивидтің өзіндік сәйкестендірілуі жатады. Автордың ойынша, осы үшінші қабатта ұлттық сәйкестендіру (бірегейлік) және өзіндік сананың критерийлері бар [9; 100 б.].

Кеңестік этнограф Ю.В. Бромлейдің ұлттық мәселелер жөніндегі еңбектері ғылыми айналымда ерекше қызығушылықтар тудырғаны анық. Оның этнос теориясы бойынша ұлттық сананы оның мазмұндық сипаттамалары бойынша тереңірек зерттеп, оның құрамында келесі элементтердің бар екенін алға тартады: ұлттық бірегейлік (өзінің қауымының типтік белгілері, оның тұтас ретіндегі қасиеттері туралы түсінік); халықтың өткен тарихының ортақтығы, оның аумақтық тұтастығы туралы түсінік; белгілі бір нақты тарихи жағдайларда мемлекеттік қауымдастық туралы идеялар [10; 6 б.].

Зерттеуші ғалым Г.У. Солдатованың ойынша, ұлттық сана этномәдени ерекшеліктер, өзіндік мінез-құлық, адамдарға деген қарым-қатынас пен динамикалық сипаттамаларды бағалау сияқты элементтерден тұрады деп көрсетеді [11].

Ұлттық сана мен өзіндік сана мәселесін кешенді қарастырған этнографтардың бірі Ю.В. Арутюнян болды. Ол өзінің «Социально-культурное развитие и национальное самосознание» атты зерттеу жұмысында ұлттық сананың төрт қайнаркөзін көрсетеді: «рулық», «психологиялық», «мәдени» және «әлеуметтік». Бұл жерде рулық қайнаркөз әлеуметтік-биологиялық сипатқа ие болса, психологиялыққа халықтың діни саладан әлеуметтік сипаттағы идеалдарды жатқызады, мәдени қайнаркөзге этномәдени аспектілерді сәйкестендірсе, ал әлеуметтік қайнаркөз ретінде ұлттық мәдени мүдделерді қарастырды [12].

Батыстық ғалымдар зерттеулеріндегі ұлттық сана

Сонымен қатар ұлттық сана мен өзіндік сананың теориялық аспектілері батыстық ғалымдардың да назарынан тыс қалмаған. Тек бір ерекшелігі еуропалық немесе американдық ғалымдар арасында ұлттық сананы ұлттық бірегейлікпен бірге қарастыру, ал кейде, тіпті, екеуін бір ұғым ретінде қарастыру басым болып келеді. Жалпы Батыс Еуропа мен АҚШ-тың ғалымдары ұлттық сана ұғымын XX ғасырдың 50-70 жылдарында ғана жеке-дара зерттей бастауы басталды. Себебі бұл уақытқа дейін шетелдік ғалымдар оны ұлтшылдық, ұлттық бірегейлік, ұлттық мақтанш деген сияқты категориялар аясында ғана қарастырып келді. Сондықтан да болар 1950-60 жылдарға дейінгі ұлттық сананың нақты анықтамасын табу қиын. Тек осы кезден бастап қана батыстық зерттеушілер оған

анықтама беріп, оның адам мен ұлттың өміріндегі маңыздылығына назар аудара бастады.

Осылайша, шетелдік ғалымдардан алғашқылардың бірі болып аталған мәселеге назар аударған ғалым Дж. Мэрдок болды. Ол ұлттық сананы «өздерін ұлт ретінде сезінетін тайпалар» негізінде қарастырды. Зерттеушінің пікірінше, жеке адам өзін бір ұлтқа жатқызу арқылы сол ұлттың адамдарымен ұқсастырады, ал бұл, өз кезегінде, бұл терминді өзіндік сана ұғымына жақындатады. Сонымен қатар XX ғасырдың орта тұсында О. Клиберг, Х. Тэйфель, Н. Хардинг, Г. Козинг сияқты ғалымдардың зерттеу жұмыстарында ұлттық сана мәселелері тікелей немесе жанама түрде көрініс тауып отырды. Бұл зерттеулер негізінен этностық, этникалық сәйкестендіру, өзін-өзі тану және этникалық сана мәселелеріне қатысты зерттеулерді құрайды. Жалпы шетелдік авторлар бүгінгі күнге дейін бұл ұғымдарды бір-бірімен салыстыра отырып, ажыратуға тырыспайды, ал бұл этникалық мәселелері бойынша әдіснамалық және тұжырымдамалық аппараттың жеткіліксіз әзірленгенін көрсетеді [13].

Алайда, батыстық ғалымдардың арасында ұлттық сананы жеке-дара, бірегейлік мәселесінен ажыратып қарастырған ғалым болған жоқ деп айта алмаймыз. Себебі осы ретте отарсыздандыру идеясының жақтаушысы, теоретик, атақты ғалым Франц Фанонның ғылыми көзқарастары ерекше назар аудартады. Оның ойынша, ұлттық сананы ұлтшылдықпен шатастыруға болмайды және ол халықаралық өлшем бола алады деп атайды [14; 176 б.]. Жалпы Франц Фанон бұрынғы отар болған елдердің, ұлттардың ұлттық саналарының құлдық санадан арылуы туралы көп ой қозғаған. Оның ойынша, отарлаушылар өздеріне бағынышты елдердің саналарын улаған, оларды экономикалық әрі психологиялық тұрғыдан жаулаған. Сондықтан да осындай отар санадан құтылып, әрбір ұлт өзінің ұлттық саналарын жаңғырту керек деген ойды айтады. Ол үшін, зерттеуші ғалымның мәлімдеуінше, отарлаушы елдердің қандай да бір құндылықтар жүйесінен бас тартып, өзіндік ұлттық ерекшеліктерді кеңінен дәріптеу керек. Сонда ғана ұлттық сана дұрыс өзіндік тарихты қалыптастыра бастайды деп қорытындылайды [15; 458 б.].

Осылайша, Франц Фанон ұлт мәселесіне қатысты үлкен проблемалардың бірі – ұлттық сананың жаңғыру процесі туралы да ойын айтады. Бұл проблема қазіргі кезде үлкен маңызға ие

екені анық. Оның қазір әлемде өте өзекті екені түрлі факторлармен түсіндіріледі. Оларға, бір жағынан, жалпыәлемдік тенденциялар – жаһандану, интеграциялану немесе дезинтеграциялану процестері әсер етсе, екінші жағынан – жекелеген мемлекеттер ішіндегі түрлі этникалық саясаттар әсерлері жатады. Сондықтан да ұлттық сананың жаңғыруы кейінгі жылдары өзекті мәселе болып табылады.

Қорытынды

Жалпы бұл тенденция XIX ғасырда пайда бола бастаса, бүкіл әлемде империалистік елдер отарларына тәуелсіздік беріп, дүние жүзінің саяси ареналарына жаңа мемлекеттер пайда бола бастаған кезбен тығыз байланысты. Себебі осы аталған отарсыздандыру (деколонизация) кезеңінде жаңадан егемендік алған елдер өздерінің ұлт, мемлекет екендігін растау немесе бекіту үшін ұлттық сананы жаңғырту үрдістеріне жүгінуде. Бұлай болудың өзі дұрыс процесс. Сондықтан да ұлт пен халықтың сана-сезімінің жаңғыруы тек қана саяси тәуелсіз ғана болып қоймай, экономикалық, мәдени, идеологиялық, психологиялық тұрғыдан азат болуды көздейтіні анық. Дүние жүзінің көптеген тарихшылары, отарсыздандыруды жақтаушылар осы идеяларды қолдаса, бұған қарсы пікірлер де кездеседі. Олардың ойынша, ұлттық сананың жаңғыруы деген бұрын болған сананың деңгейін қайта қалпына келтіру деген ұғымды білдіреді, ал отар елдерде ондай сана ешқашан болмаған деген ойды алға тартады. Алайда, бұл жерде осы позицияны қолдайтындардың екі түрлі тобын көруге болады. Бұлардың алғашқысына бұрынғы империялық құрылысты жақтатын неоимпериалисттер болса, екіншісіне – әлі де болса құлдық сана-сезімнен арыла алмаған бұрынғы отарланғандарды айтуға болады. Сондықтан да осындай жағдай болмау үшін ұлттық сананың жаңғыруы, атап айтқанда, ұлттың өзінің толыққанды этникалық топ болып, өзінің тарихы, тілі мен салт-дәстүрін, мәдениеті мен әдебиетін, діні мен ділін, т.б. ұлттық құндылықтарын қайта қалпына келтіріп, оларды дамытып, дәріптеу маңызды үрдіс болары анық.

Қорыта айтқанда, ұлттық сана мен өзіндік сана-сезім мәселелері осы уақытқа дейін талай ғылыми зерттеулер мен дискуссиялардың өзегі болған. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жүйесінде оның анықтамасы мен құрылымы анықталуға тырысқан. Өзінің сипаты бойынша кеңестік жүйеде олар этнос теориясы төңірегінде тұжырымдалса, шетелдік әдебиеттерде ұлттық бірегейлік

проблемасымен қатар жүрген. Қалай дегенмен де, барлық ғалымдар ұлттық сананың ұлт пен халықтың мәдени-рухани өмірінде ерекше рөл атқаратынын атап көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Киев: Фенікс, 2012. – С. 282.
2. Бердяев Н. Народническое и национальное сознание // Судьба России. – М., 2007.
3. Чагай Л.П. Национальное самосознание личности: сущность, противоречия, проблемы формирования : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 23.00.03 / Рос. акад. управления. – Москва, 1992. –19 с.
4. Мавродин В.В. Формирование русской нации. – Л., 1947. – 36 с.
5. Агаев А.Г. Социалистический интернационализм, национальное самосознание и патриотизм // Теоретические вопросы социалистического интернационализма: сборник. – Вып. I. М. 1968; Джунусов М.С. Нация как социально-этническая общность людей // Вопросы истории. – 1966. №4.; Джунусов М.С. Теория и практика этнических отношений. – Алма-Ата, 1969; Джунусов М.С. Ленинизм и национальный вопрос. – Москва, 1970; Рогачев П.М., Свердлин М.А. О понятии нации // Вопросы истории, 1966. №1; Калтахчян С.Т. К вопросу о понятии «нация» // Вопросы истории, 1966. №6; Калтахчян С.Т. Ленинизм о сущности нации и пути образования национальной общностей людей. – Издательство МГУ, 1970; Бурмистрова Т.Ю. Некоторые вопросы теории нации // Вопросы истории, 1966. №12; Горячева А. Является ли психологический склад нации признаком нации? // Вопросы истории, –1967. – №8.
6. Чистов К.В. Этническая общность, этническое самосознание и некоторые проблемы духовной культуры // Советская этнография. – 1972. – № 2. – С. 74.
7. Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В. И. Козлов // Советская этнография. – 1974. – № 2. – С. 79-92.
8. Хабибуллин К.Н. Самосознание и интернациональная ответственность социалистических наций. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1974. – 107 с.
9. Накохова Р.Р. Психологические особенности системы ценностных ориентаций личности представителей этносов Северного Кавказа. – М.: Линкор, 2007. – 271 с.
10. Бромлей В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – М.: Наука, 1988
11. Солдатова Г. У. Межэтническое общение: когнитивная структура общественного сознания / Г. У. Солдатова // Познание и общение. – М., 1988. – С. 111-125.
12. Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание / Ю.В. Арутюнян // Социс. – 1990. – № 7. – С. 42-49.
13. Костенко М.М. Этническое самосознание как выражение этнических особенностей личности и их учет в профилактике социальных девиаций молодежи // Journal of Siberian Medical Sciences. – 2007. – №6.
14. Fanon, Frantz .1967. The Wretched of the Earth (Harmondsworth: Penguin.
15. Ahluwalia P., Zegeye A. Frantz Fanon and Steve Biko: Towards liberation // Social Identities. – Oxford, 2001. – Vol.7, № 3. – P.455-469.

ҒТАХР
21.21.25,
21.41.45

Әсем Қайдарова

*«Рухани жаңғыру» қазақстандық қоғамдық даму институты
ҚКеАҚ басқарма басшысының орынбасары, саясаттану докторы
(Ph.D.) (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАР ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДІННІҢ ОРНЫ

Аңдатпа. Дін функцияларының бірі – дүниетанымдық болып табылады. Тарих барысында дін рөлінің өзгеруі индивидтің де, қоғамның да құндылық бағдарларының өзгеруімен қатар жүреді. Секуляризация, қоғамдағы жаңғыру процестері, ірі тарихи оқиғалар сияқты жаһандану процестері дін үшін де, жалпы қоғам үшін де жаңа кезек күттірмейтін мәселелерді қалыптастырады. Бұл жағдайда дін кезек күттірмейтін мәселелерге жауап беретін құндылықтар жүйесі және әлеуметтік институт бола отырып, өзі құндылық ретінде әрекет етеді. Оның құндылықтар жүйесінде болуы қоғамда жүріп жатқан дүниетанымдық процестерді түсіндіреді. Бұл әсіресе тәуелсіздіктің, саяси және діни плюрализмнің жаңа жағдайында әлеуметтенген жастарды зерттеу аспектісінде өзекті болады.

Түйін сөздер: дін, діни сауаттылық, діни білім, діни радикализм, конфессиялық білім.

Асем Қайдарова

РОЛЬ РЕЛИГИИ В СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. Одной из функций религии является мировоззренческая функция. Изменение роли религии в истории сопровождается изменением ценностных ориентиров как индивида, так и общества. Такие процессы глобализации, как секуляризация, процессы модернизации в обществе, крупные исторические события, формируют новые первоочередные проблемы для религии и для общества в целом. В этом случае религия, являясь системой

ценностей и социальным институтом, отвечающей за неотложные вопросы, выступает в качестве ценности. Ее присутствие в системе ценностей объясняет мировоззренческие процессы, происходящие в обществе. Это особенно актуально в аспекте исследования социализированной молодежи в новых условиях независимости, политического и религиозного плюрализма.

Ключевые слова: религия, религиозная грамотность, религиозное образование, религиозный радикализм, конфессиональное образование.

Assem Kaidarova

ROLE OF RELIGION IN THE VALUE SYSTEM OF KAZAKH YOUTH

Abstract. One of the functions of religion is the belief. The change of the role of religion in history is accompanied by the change of values of both an individuals and society. Globalization processes such as secularization, modernization in society, major historical events form new priority problems for religion and for society in general. In this case, religion as a system of values and a social institution responsible for urgent issues acts as a value. Its presence in the value system explains the worldview processes taking place in society. This is particularly relevant in the context of research on socialized youth in a new term of independence, political and religious pluralism.

Key words: religion, religious literacy, religious education, religious radicalism, confessional education.

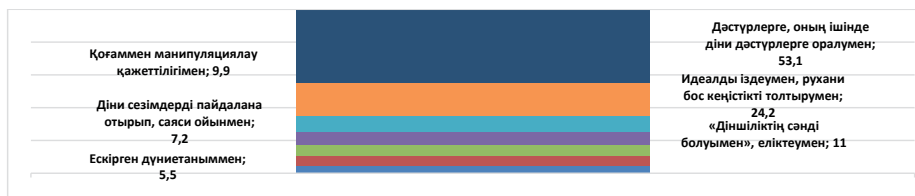
Кіріспе

Дінді институт ретінде қабылдауды бағалау діни нормалардың ену ауқымдылығын түсіну үшін маңызды. Жалпы, зерттеу деректері бойынша дінді қабылдаудың мәдениеттану, діни-рухани, ғұрып-нормативтік мән-мәтіндері әр түрлі ұрпақтарда жақын келеді. Жастар дінді маңыздылығы бойынша: 1) тарихи-мәдени парадигма, 2) дәстүр, 3) маңызы бар перспектива, 4) руханилықтың ерекше түрі, 5) сенімнің мақсаты, 6) моральдық реттеуші және адамгершілік тірегі, 7) әдет-ғұрып, 8) күнделікті әлемнен «жасырыну» тәсілі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, жастарда басқа жас санаттарына

қарағанда, әсер ету және бұрмалау құралы ретінде діннің теріс сипаттамасы айқын көрінеді (1.1-кесте).

1.1-кесте. Дін институтын қабылдау, %, 2018 жыл²

Концептілер	18-29 жас	Массив бойынша
Өлемдік тарих пен мәдениеттің бір бөлігі	40,8	39,3
Дәстүрге адалдық	24,35	24,8
Өмірдің ақиқаты мен мәні	23,45	22,2
Адамды адам ететін руханият	23,1	24,4
Жеке құтқару, Құдаймен қарым-қатынас	22,4	23,3
Моральдық және адамгершілік нормаларды сақтау қажеттілігі	20,35	21,4
Рухани қолдау, рухты нығайту тәсілі	16	15,4
Салттардың жиынтығы және оларды орындау қажеттілігі	10,55	9,6
Дүние қарбалысынан кету	9,55	10,1
Бұқаралық сананы басқару құралы	7,4	7,1
Адасу және өзін-өзі алдау	3,7	2,8
Ескірген идеология	2,8	2,4
Жауап беруге қиналамын	3,7	3,5

1.1-сурет. «КСРО ыдырағаннан және Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін діннің таралуының себебі ... анықталады» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, %, 2018 ж³

Респонденттердің 53,1%-ы басым факторы ретінде дәстүрлерге, оның ішінде діни салт-дәстүрлерге оралуын атады. Бұл халықтың дінді дәстүрдің бір бөлігі ретінде қабылдайтынын білдіреді.

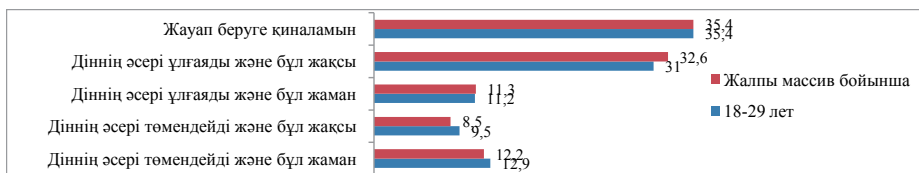
² «BISAM-Central Asia» Бизнес ақпарат, әлеуметтік және маркетингтік зерттеулер орталығының «Қазақстан қоғамының рухани-мәдени жаңаруындағы діни бірегейліктің рөлі мен маңызы» әлеуметтік зерттеуі ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша. Алматы: 2018. (Іріктеме көлемі –18 + жастағы 3500 Қазақстан азаматы)

³ Сонда

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы діннің рөлі мен орнының өзгеруін жас респонденттердің 46,7% оң қабылдайды, ал респонденттердің 11,3% теріс деп бағалайды. 42,1% Қазақстандағы діннің рөлі мен орны ешқандай өзгерістерге ұшырамайды деп санайды. Бұл ретте, қоғамдағы діннің орны мен рөлінің өзгеруіне байланысты жас респонденттердің 44,6% жақсылыққа үміт артады, 35,3% болашаққа сеніммен қарайды, 10,8% сенімсіздік пен алаңдаушылықты сезінеді, 2,8% немқұрайлық пен бейжайлық танытады, 1,3% үмітсіздік пен қорқынышқа беріледі.

Қоғамдағы дін рөлінің әсерін бағалау оң мәнге анық бет бұрып («діннің әсері төмендейді және бұл жаман» және «діннің әсері ұлғаяды және бұл жақсы» деген жауаптардың жиынтығы), жалпы массив бойынша 44,8% және жас респонденттер арасында 43,9% жетеді.

Сонымен қатар, дін рөлінің әсері туралы теріс коннотациялар («діннің әсері төмендейді және бұл жақсы» және «діннің әсері ұлғаяды және бұл жаман» деген жауаптардың жиынтығы) массив бойынша 19,8% және жас респонденттердің пікірі бойынша 20,7% жетеді (1.2-сурет).

1.2-сурет. Қазақстан қоғамындағы діннің әсерін бағалау, %, 2018 жыл⁴

Дін функцияларын да жастар кең спектрде және көп жағдайда дұрыс қабылдайды. Негізгі мәні «жұбату» (компенсаторлық) функциясына қатысты болып, әрі қарай дүниетанымдық және реттеуші функцияларымен жалғасады.

Діннің оң функцияларының көлемі пассивтілікке әсер етуден едәуір асып түседі; нақты өмірлік міндеттерді шешуде алаңдатады; әр түрлі конфессияларға жататын адамдарды ажыратады; қазақстандық қоғамға шетелден және т.б. бұзушылық әсер ету құралы ретінде қолданылады (1.2-кесте).

⁴ Сонда

1.2-кесте. «Қазіргі қазақстандық қоғамда дін қандай функцияларды атқарады?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, %, 2018 жыл

Қызметі	Мәндер	
	18-29 жас	Массив бойынша барлығы
Позитивті коннотациялар		
Дін тыныштандырады, қиындықтарға көмектеседі	44,7	44,7
Дін адамды рухани байытады	42,3	41,9
Дін жанды тазалауға, тәубеге келуге ықпал етеді	33	33,8
Дін жан күйзелісі мен ауырсынуды жеңілдетуге ықпал етеді	27	26,7
Дін өмірдің мәнін табуға көмектеседі	20,6	21,3
Дін күнделікті өмірде мінез-құлық нормаларын белгілейді	21,9	20,9
Дін діндес адамдармен біріктіреді	14,9	15,6
Дін қоғамның бірігуіне ықпал етеді	27,4	13,8
Дін жан сақтау жолын мәңгілік өмірге жол көрсетеді	11,2	11,5
Теріс коннотациялар		
Дін адамдарда енжарлықты, бой ұсынушылықты тәрбиелейді, аскеттік өмір салтына шақырады	7,05	6,2
Дін әртүрлі конфессияларға жататын адамдарды ажыратады	4,7	4,3
Дін нақты өмірлік міндеттерді шешуден алшақтатады	5,2	4,7
Дін қазақстандық қоғамға шетелден жойқын әсер ету құралы болып табылады	3,8	4,2
Дін қазіргі заманғы технологиялардың, оның ішінде ақпараттың әсерін шектейді	3,3	3,5
Дін «түрлі-түсті революциялардың» ынталандырушысының бірі болып табылады	2,3	2,4
Аталғандардың ешқайсысы да	7,65	7,7

Респонденттер үшін маңызды әлеуметтік мәртебелері бар өзін-өзі сәйкестендіру басқа жас санаттарындағыдай, жастарда діни мәртебе соңғы орында екендігін көрсетеді (1.3-кесте).

1.3-кесте. «Бірінші, екінші, үшінші кезекте сіз үшін қандай мәртебе маңызды?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, мәндер жиынтығында, %, 2018жыл⁵

Мәртебелер	18-29 жас	Массив бойынша барлығы
Өз отбасы мүшесі	82,6	83,5

⁵ Сонда

Мәртебелер	18-29 жас	Массив бойынша барлығы
Қазақстан азаматы	74	73,3
Өз этносының, ұлттың өкілі	40,5	41,7
Дос	30,4	26,3
Қала, кент тұрғыны	23,2	24,8
Әлем азаматы	13,1	12,6
Ұжым (оқу, еңбек) мүшесі	10,8	10,3
Көрші	7,9	10
Мамандық өкілі	10,3	9,6
Діни адам, қауым, конфессия өкілі	6,4	6,4

Құндылықтар бағдары

Құндылықтар тобына біріктірілген бағдарлардың матрицасы зерттелді. Кейбір құндылықтар өзге құндылықтарға қарсы оппозицияда ұсынылды. Респонденттер ұсынылған позициялардан ең алдымен, өздерінің не қалайтынын, бағалайтынын, қадірлейтінін таңдау керек болды. Сол арқылы жастар үшін маңызды әр түрлі реттегі құндылық бағдарларды бөлу, олардың құндылық санасы құрылымындағы иерархиясын жасау міндетіне қол жеткізілді.

Құндылықтар топтары бойынша маңызды артықшылықтарды таңдау және бөлу жас респонденттердің өз өмірінде көбінесе отбасылық құндылықтарды: отбасыны – 84,5%, ата-ананы және оларға қамқорлықты – 58,7%, балаларды, оларды тәрбиелеу мен әлеуметтендіруді – 50,5% бағалайтынын анықтады.

Одан әрі еркіндік пен бауыр басушылық құндылықтары жалғасады: жеке таңдау еркіндігі – 75,4%, достық, басқа адамдарға бауыр басушылық – 40,8%, басқалардың алдында міндеттеменің жоқтығы 34,2%. Басқа адамдар мен жағдайларға тәуелділік жас респонденттердің 8,3%-ы үшін маңызды.

Адамгершілік-рухани құндылықтарды саралау – дүниетанымдық мәдениеттегі діншілдік/зайырлылық демаркациясын түсінудің маңызды сәті. Адамгершілік-рухани бағдарлар тобында (маңыздылығы бойынша үшінші) жас респонденттер мейірімділікті – 62,3%, жақындарына деген сүйіспеншілікті – 53,5%, ақиқатты – 39,4%, сұлулықты – 21,8%, үмітті – 18,2%, Құдайға деген сүйіспеншілікті – 14,5%, діни сенімді – 8,2%, тәубеге келуді – 7,4% бағалап, таңдады.

Маңызды адамдық қасиеттер тобының ішінде жағымды да, жағымсыз да қасиеттер белгіленді. Артықшылықтар иерархиясы

мынадай: адалдық 59,4%, тектілік 52,5%, адамсүйгіштік – 38,8%, ар-намыс – 29,7%, ар-ождан азабының болмауы – 7,9%, арсыздық – 4,8%, басқа адамдарға немқұрайлық – 4,5%, қулық, пайда – 2,5%.

Жастардың әлеуметтік құндылықтары тізбесінде басымдықтар келесідей анықталады: қоғамдағы тұрақтылық – 57,5%, ұлттық-мәдени, дәстүрлер, тіл – 41%, тәуелсіздік (мемлекеттік) – 36,7%, жаңа өзгерістер, технологиялық серпілістер, жаңғырту – 26%, тарихи өткен кезең, тарихи жады – 16,3%, билік, мемлекет – 13,7%.

Аспаптық құндылықтар қатарына жас респонденттер риясыздықты – 50,2%, жанқиярлықты – 38,5%, өз мүддесін – 30,3%, прагматизмді – 14,4%, альтруизмді – 10,2%, өзімшілдікті – 4,6% таңдайды.

Құндылық артықшылықтар тізбегін өз-өзін дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу - 23,2%, қоғамға қызмет ету, басқа адамдарға көмек көрсету және жәрдемдесу – 10% аяқтайды ⁶.

Басқа жас санаттарындағы сияқты жас респонденттердің бағалауы бойынша дін институты екі сипатқа ие болады. Бұқаралық сана діннің оң және теріс коннотациялардағы әсерін бағалайды.

Жас қазақстандықтар діни немесе зайырлы құндылықтар жүйесін еркін таңдайды және көбінесе оларды қатар қолданады, бұл «құрақ дінді» қалыптастыру сияқты әлемдік секуляризациялық трендтерге сәйкес келеді ⁷.

Отбасы институтының сақталып келе жатқан тұрақтылығының, жалпыға ортақ және дәстүрлі әлеуметтік-мәдени құндылықтарға негізделген әлемге құндылық қарым-қатынастың отбасында қалыптасуының арқасында қазақстандықтардың жас ерекшелік демаркациясы бойынша шындықты қабылдаудағы күйреуі орын алған жоқ.

Жаңғырту барысында қоғамның жаңа даму кезеңі үшін құндылықтар жүйесі заңды түрде өзгереді. Дін қазақстандықтардың, оның ішінде жастардың рухани және адамгершілік тәрбиесінде, қоғамды топтастыруда және т.б. негізгі басымдық ретінде қабылданбаса да, оның оң бағалауының үлес салмағы теріс көрсеткіштерден жоғары. Дін функцияларын қабылдағанда дүниетанымдық, рухани-адамгершілік, экзистенциалдық, компенсаторлық мағыналар басым болады.

⁶ Сонда

⁷ Глоссарийді қараңыз

Жастардың діни білімі

Діни білім берудің рөлі бірқатар факторлардың өзектілігімен анықталады. Біріншіден, дін феномені жеке тұлға мен тұтас қоғамдастықтардың құрылымдық бірегейлігіндегі маңызды компоненттердің бірі ретінде адам және қоғам өмірінде маңызды орын алады. Екіншіден, әлемде діни көзқарастарға негізделген ксенофобтық көңіл-күйдің өсуі байқалады. Үшіншіден, экстремистік діни ұйымдар, діндер туралы білімінің төмен деңгейін пайдалана отырып, өзгелерге дін мен дұрыс өмір сүру, әлеуметтік және саяси тәртіп жөніндегі өзінің интерпретациясын мәжбүрлі түрде тарату үшін қоғамдық санаға қатысты манипулятивтік технологияларды кеңінен қолданады.

Сонымен қатар, діни радикализм мен экстремизмнің негізгі ерекшеліктерінің бірі басқа діни сенім өкілдеріне, сондай-ақ олардың радикалды идеологиясына ортақтаспайтын өз дінінің өкілдеріне төзбеушілік болып табылады. Мәселен, контент-талдау көрсеткендей, жалған салафит уағыздаушыларының мәтіндерінде Құран сөздерімен манипуляция жасау арқылы ислам дінінің басымдылығы мен өзгешелігі туралы идея, христиандық пен иудаизмнің толыққанды еместігі жөнінде пікірлер үнемі алға қойылады⁸. Осылайша, алдын ала басқа діни сенім өкілдеріне қатысты жаудың бейнесі қалыптасып, діни төзбеушілік күшейе түседі. Белгілі психолог Г. Олпорт айтқандай, адамның соқыр нанымы, төзімсіздігі мен білместігі арасында тікелей корреляция бар⁹. Сапалы діни және дінтанулық білімінің болмауы діни төзімсіздік пен дұшпандықты тудырады, тиісінше, олар діни радикализмге және одан әрі діни уәжделген экстремизмге жол ашады.

2019 жылы «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы (ҒЗО) жастардың өзекті мәселелері бойынша жүргізген әлеуметтік зерттеулері көрсеткендей қазақстандық жастардың діни толеранттылығының жалпы деңгейі өте жоғары¹⁰. Жастардың 70,3% басқа діни сенім адамдарымен көршілес болуда төзімділік танытады. Бұған жастардың 14,1% өте теріс қарайды, тағы 8,7% жалпы теріс көзқарасқа жақын болғанымен, кейбір жағдайларда жол беру мүмкіндігін мойындайды. Жалпы алғанда, жастардың 22,8%-ы басқа діни сенімдегі адамдармен көршілес тұруды қолдамайды.

⁸ Діни-саяси экстремизм қазіргі қоғамға қауіп ретінде: ғылыми-талдамалық зерттеу. Сост.: Абдрасилқызы А., Муканова Н.А., Мусина Д.Р., Тышхан К. – Астана, 2018. – 104 б. 43-б.

⁹ Олпорт Г. Личность в психологии. – СПб: «Ювента», 1998. – 345 б

¹⁰ «Қазақстан жастары» әлеуметтік зерттеу ... Нұр-Сұлтан, 2019

Қазақ жастары арасында басқа діндегі адамдармен көршілес болуды құптамағандар арасында бірлесіп өмір сүруді мүлдем қабылдамағандар басым көпшілікті құрады – 17,8%, теріс көзқараста, бірақ ерекше жағдайларға жол береді – 9,3%, жалпы ортақ көрсеткіш – 27,1%.

Біздер діни білім беру деп белгілі бір дінді (діндерді) жоғары білімге дейінгі түрлі деңгейдегі білім беру институттарында оқып-үйрену және оқыту ретінде түсінеміз. Діни білім беру шеңберінде конфессиялық діни білім және конфессиялық емес (зайырлы) діни білім бөлініп көрсетіледі¹¹. Конфессиялық және конфессиялық емес діни білім де жалпы және кәсіби білімді қамтиды. Кәсіби конфессиялық білім беру діни ұйымдары дін саласында қызмет ететін кәсіби қызметкерлерін дайындауды көздейді. Ал кәсіби конфессиялық емес діни білім беру дінді зайырлы негізде зерттейтін дінтанушылар мамандарын даярлауға бағытталған¹².

2019 жылы «Жастар» ҒЗО жүргізген «Діни радикализм мәселесі және оған қалай қарсы тұру керек» атты әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша жастардың діни әдебиетке қызығушылығы төмен екендігін көрсетті. Тек 11,4%-ы діни әдебиеттерді үнемі оқиды, 21,7%-ы сирек оқиды, ал 66,9%-ы мүлдем оқымайды. Жастар дін туралы туыстарынан, достары мен таныстарынан, интернеттен білуді жөн көреді.

Аталған зерттеудің деректері бойынша, қазақстандық жастардың тек 18,6%-ы діндер тарихы, әр түрлі діндер туралы білімді қажет етеді, 34,8%-ы аталған білімге қызығушылық танытады. Қалғандары, дәлірек айтқанда, 46,6% діндердің тарихын зерттеуді олар үшін қажет емес деп санайды.

Осы әлеуметтік зерттеудің мәліметтері жастардың діндер тарихын білуге деген құлшынысының төмендігін көрсетеді. Бұл интернет кеңістігін насихаттау үшін тиімді пайдаланатын радикалды діни идеологияның уағызшыларының алдындағы жастардың осалдығының белгісі.

Конфессиялық емес діни білім беру мектеп оқушылары үшін 2014 жылдан бастап орта мектептердің 9-сыныбында «Зайырлылық және дінтану негіздерін» оқу барысында жүзеге асырыла бастады. 2014 жылға дейін аталған арнайы мектеп факультатив курсы «Дінтану

¹¹ Козырев Ф.Н. Зайырлы мектепте діни білім беру. Отандық перспективадағы теория және халықаралық тәжірибе: Монография. – СПб: «Апостол қаласы», 2005. – 636 б. 49-б.

¹² Сонда

негіздері» деп аталды. Тиісінше, курс атауының өзгеруі діндер мен олардың қызметін зайырлы қоғам тұрғысынан зерттеуге назар аударылғанын білдіреді. Осы курстың типтік бағдарламасында белгіленген мақсаттар, міндеттер, пәндік және жеке нәтижелері әр түрлі діндерді, мемлекеттің зайырлы негіздерін, зайырлылық жағдайында мемлекет пен дін қарым-қатынасының қағидаларын білу, зайырлы көзқарас тұрғысынан Қазақстандағы конфессияаралық келісімді зерделеу арқылы толерантты қарым-қатынасты тәрбиелеуді көздейді¹³.

Қазақстанда кәсіби (конфессиялық емес) діни білім немесе дінтанушылық білім беру бірнеше ЖОО-да: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, «Нұр-Мұбарак» Ислам мәдениетінің Египет университетінде, Алматыдағы Шет тілдер және іскерлік карьера университетінде жүзеге асырылады. Бірқатар университет, оның ішінде Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті «Тарих-Дінтану» мамандығы бойынша дайындық жүргізеді. Осы оқу орындарын бітіргеннен кейін түлектер педагогикалық, ғылыми, сараптамалық-аналитикалық, басқарушылық қызмет түрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құзыреттер жиынтығына ие болады. Олар жастарды діни ағарту саласына, сондай-ақ діни радикализм мен экстремизмге қарсы іс-қимыл шеңберіндегі ақпараттық-түсіндіру жұмыстарына кеңінен тартылады.

Бүгінгі таңда діни саладағы қауіп-қатерлердің өсуіне байланысты жастар арасында діндер туралы білімді арттыру бойынша ғана емес, сонымен қатар радикалды діни идеологияға тартылған жастарды дерадикалдандыру аясында да тиімді жұмыс істей алатын дінтанушыларды да, теологтарды да дайындау қажеттілігі өте жоғары.

Конфессиялық білім берудің жалпы және кәсіби оқыту деңгейлері де діни білім игерудің маңызды бөлігі болып табылады. Қазіргі уақытта мемлекет ислам бағытындағы мамандарды, атап айтқанда, Ханафи мазхабының Матуриди ақидасын терең түсінетін теологтарды дайындауға ерекше көңіл бөледі. Себебі, біріншіден, радикалды діни уағыздаушылармен бәсекелесуге қабілетті имамдардың теологиялық құзыреттілігін арттыру қажет.

¹³ «Зайырлылық және дінтану негіздері» курсы бойынша Типтік оқу бағдарламасы негізгі орта білім деңгейінің 9-сыныбы үшін. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1400009691/compare>. Жүгіну күні: 02.10.2019

Екіншіден, сапалы отандық теологтардың жетіспеушілігі өткір сезіледі, оны теологтардың өздері де мойындайды. Сондықтан да діни сауаттылықты арттыру, радикалды идеологияға қарсы іс-қимыл жүргізу және ҚАЖК жүйесінде жазасын өтеп жатқандарды дерадикалдандыру және террористік белсенділік аймағынан қайтарылғандарды оңалту салаларында қажет етілетін сапалы теологиялық өнімдерді шығару үшін білікті теологтар қажет етіледі.

Қазақстандағы теологтардың үш деңгейлі дайындығын (бакалавриат, магистратура, докторантура) жүзеге асыратын жетекші жоғары оқу орны – «Нұр-Мұбарак» Ислам мәдениетінің Египет университеті. Бұл оқу орнындағы «Исламтану», «Дінтану» мамандықтарының оқу бағдарламаларының мазмұнында теологиялық компонент басым, білім алушылар діндарлық жолында жүрген намазхандар. Аталған университет ҚМДБ үшін негізгі «кадрлар даярлаушы» орын болып табылады.

1.4-кесте. «Нұр-Мұбарак» Ислам мәдениетінің Египет университеті бакалавриаты түлектерінің саны¹⁴

Жыл	Мамандық		Жұмысқа орналастыру
	Исламтану	Дінтану	
2014	86	18	46 (54,8%) – ҚМДБ
2015	127	13	87 (68,5%) – ҚМДБ
2016	126	20	120 (85,7%) – ҚМДБ
2017	114	29	113 (76,9%) – ҚМДБ
2018	171	30	135 (79,9%) – ҚМДБ

2011 жылдан бастап 2018 жылға дейін аталған жоғарғы оқу орнындағы «Исламтану» және «Дінтану» мамандықтарының барлық деңгейі бойынша 1040 білім гранты бөлінді.

1.5-кесте. «Нұр-Мұбарак» Ислам мәдениетінің Египет университетіне бөлінген гранттар саны

Жыл	Гранттар саны
2011	100
2012	150

¹⁴ «Рухани жаңғыру» ҚҚДИ сұрауы бойынша ҚР АҚДМ ДІК ұсынған деректер негізінде

Жыл	Гранттар саны
2013	150
2014	150
2015	155 (магистратураны, докторантураны қоса алғанда)
2016	204 (магистратураны, докторантураны қоса алғанда)
2017	228 (магистратураны, докторантураны қоса алғанда)
2018	276 (магистратураны, докторантураны қоса алғанда)

Сонымен қатар, 2016 жылғы қыркүйекте «Нұр-Мұбарак» университетінде «Экстремизмнің алдын алу бойынша мамандарды қайта даярлау институты» құрылды.

Ислам білімі (арнаулы орта) медресе деңгейінде де іске асырылады. Бүгінгі таңда ҚМДБ жанынан 9 медресе жұмыс істейді, оның ішінде 5 медресе оқу жоспары мен материалдық-техникалық базасына сәйкес «медресе-колледж» мәртебесіне ие болды.

Барлық медресе мен медресе-колледждер ҚР ӘМ-нің әділет басқармаларында тіркелген және ҚМДБ басшылығымен қызмет атқарады.

Медреседе және медресе-колледждерде оқу мынадай бағыттар бойынша өтеді:

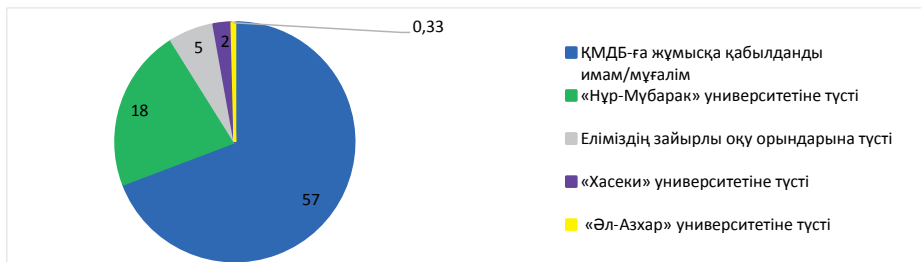
«0112013 – Имам-хатиб (жасөспірімдер үшін)»;

«0112023 – Ислам негіздерінің ұстазы (қыздар үшін)».

Медресе және медресе-колледждердің оқу мерзімі 9 сынып бітірушілері үшін – 3 жыл 10 ай, 11 сынып бітірушілері үшін – 2 жыл 10 ай.

2018-2019 оқу жылында медреседе және медресе-колледждерде оқытындардың жалпы саны 1663 адамды құрады. Оның ішінде: бірінші курста – 564 студент, екінші курста – 626, үшінші курста – 473 студент.

2015-2018 жылдары медресені 1135 түлек бітірді, оның ішінде 473 (57%) ҚМДБ жүйесіне (имам/ұстаз) болып жұмысқа қабылданды, 148 (18%) «Нұр-Мұбарак» университетіне, 44 (5%) еліміздің зайырлы оқу орындарына, 19 (2%) «Хасеки» университетіне, 2 (0,33%) «Әл-Азхар» университетіне оқуға түсті.

1.3-сурет. «Нұр-Мұбарак» университетінің түлектерін жұмысқа орналастыру /әрі қарай оқуы, %, 2015-2018 жж.

Соңғы жылдары шетелдегі исламдық білім беру жүйесі қызу талқылануда, өйткені жастардың мұсылман елдеріне білім алуға баруы діни радикалды идеологияға тарту жолдарының біріне айналды. Жас мұсылмандардың белгілі бір бөлігі шетелдік жоғары оқу орындарында білім ала отырып, қазақ халқы үшін дәстүрлі Ханафи мазхабынан өзгешеленетін исламның радикалды нұсқасын қабылдады.

Бүгінгі таңда шетелдік теологиялық оқу орындарында оқитын ҚР азаматтарының саны 244 адамды құрайды.

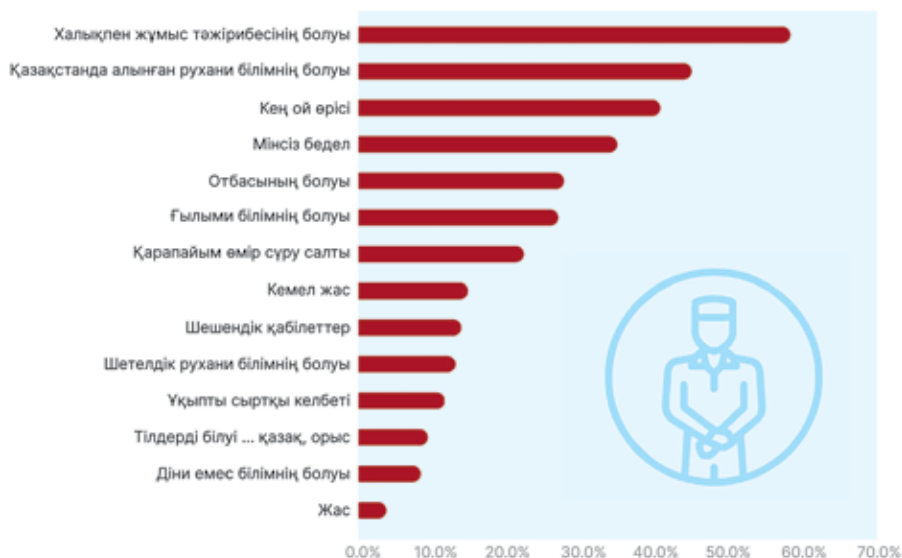
Қазақстан өңірлері бойынша адам саны туралы анықтамалық ақпарат: Нұр-Сұлтан қаласы – 11, Алматы қаласы – 16, Шымкент қаласы – 9, Ақмола облысы – 5 (оның ішінде 2 адам 14-29 жас аралығында), Алматы облысы – 32, Ақтөбе облысы – 21, Атырау облысы – 34, БҚО – 3, Жамбыл облысы – 26 (оның ішінде 18 адам 14-29 жас аралығында), Қарағанды облысы – 9 (23-30 жас), Қызылорда облысы – 11, Қостанай облысы – 2, Маңғыстау облысы – 11 (оның ішінде 6 адам 14-29 жас аралығында), Түркістан облысы – 52 (оның ішінде 34 адам 14-29 жас аралығында), СҚО – 226¹⁵.

ҚР азаматтары Египет, Сауд Арабиясы, Пәкістан, Түркия, Иордания, Қырғызстан, Иран, Ливан, БАӘ, Судан, Йемен және Малайзия аумағындағы теологиялық оқу орындарында мұсылмандық рухани білім алады.

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанда сапалы исламдық білім беру мақсатын жүзеге асыру бойынша басты орын «Нұр-Мұбарак» университетіне тиесілі. Сондықтан осы университеттің студенттер оқитын білім беру бағдарламаларының мазмұнына, әдіснамасына және оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуіне, сондай-ақ оқыту сапасына ерекше назар аударылуы қажет.

¹⁵ «Рухани жаңғыру» ҚҚДИ сұрауы бойынша ҚР АҚДМ ДІК ұсынған деректер негізінде

Мұсылман жастары имамдарды, ең алдымен, діни білімнің иесі ретінде қабылдайтыны әбден орынды. «Мұсылман үмбетінің, оның ішінде ҚМДБ қызметінің жағдайы мен проблемалары туралы»¹⁶ әлеуметтік зерттеудің деректеріне сәйкес, имамның басты қасиеттерінің ішінде білім мен біліктілігі жоғары болуына басымдық берілген: Қазақстанда алынған рухани білімнің болуы – 45,5 %, кең ой-өрісі – 41,1%, ғылыми білімнің болуы – 26,1%. Қасиеттер тізімінде «дінге әбден сенетін адам», «моральдық таза адам» және т.б. жауаптар мүлдем аталмаған (1.4-сурет).

1.4- сурет. «Имам қандай қасиеттерге ие болу керек», жасы 18-29, %, 2019 жыл

Жалпы, 2019 жылдың II тоқсанындағы жағдай бойынша елімізде 17 рухани оқу орны жұмыс істейді. Ислам бағыты бойынша – 15 оқу орны: «Нұр-Мұбарак» университеті – 1, медресе-колледж – 5, медресе – 4, қарилар дайындау орталығы – 4, ҚМДБ жанындағы Республикалық имамдардың білімін жетілдіру ислам институты – 1. Христиан бағытындағы рухани оқу орны – 2 (Алматы православиелік рухани семинариясы және Қарағанды қаласындағы «Мария-Шіркеу анасы» мұрағатаралық жоғары рухани семинариясы)¹⁷.

¹⁶ «Мұсылман үмбетінің, соның ішінде ҚМДБ қызметінің жағдайы мен мәселелері туралы» әлеуметтік зерттеу (жаппай сауалнама, іріктеу көлемі - 18 + жастағы 6800 Қазақстан азаматы), «Рухани жаңғыру» қазақстандық қоғамдық даму институты

¹⁷ «Рухани жаңғыру» ҚҚДИ сұрауы бойынша ҚР АҚДМ ДІК ұсынған деректер негізінде

Әйелдердің жалпы конфессиялық білімі саласында проблемалар барын атап өту қажет, бұл Сириядан оралған әйелдермен жұмыс кезінде, сондай-ақ конференцияларда, дөңгелек үстелдерде талқылау барысында үнемі көтерілетін сауалдармен айқындалуда. Сондай-ақ, қазіргі кезде жастар психологиясын білетін және балалармен жұмыс істеу әдістерін меңгерген психолог-дінтанушылардың, балалар теологтарының жетіспеушілігі мәселесі талқылануда.

SWOT-анализ	
Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ol style="list-style-type: none"> 1. ҚР ЖОО-да теологтарды, дінтанушыларды, психологтарды оқытуға грант бөлу. 2. Мектеп деңгейінде және жоғары оқу орындарында зайырлы дінтанулық білімді ілгерілету. 3. Діни және дінтанулық білім беру бағдарламалары үшін сыни ойлау технологиясын қолдану мүмкіндігі. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Қазақстандық ғалымдар мен сарапшылардың діни білім берудің отандық жүйесін қажетті деңгейде талдамауы. 2. Діни және дінтанулық білім беру саласындағы әлемдік тәжірибенің нашар зерттелуі. 3. Дінтануды, дінтану пәндерін оқытудағы жаңа тәсілдерді қолдану деңгейінің төмендігі. Мысалы, рефлексивті көзқарас. 4. Балалар, жасөспірімдер, жастар үшін діни білім бойынша сапалы баспа және медиа өнімдерінің аздығы. 5. Жоғары оқу орындарындағы барлық мамандықтар бойынша дінтану пәнін оқытудан бас тарту. 6. Діни және дінтану білім беру саласындағы сандық көрсеткіштерге ден қою. 7. Діни білім беруде әйелдер мен балаларды оқыту сияқты сегменттерді елемей.
Мүмкіндіктер	Қатерлер
<ol style="list-style-type: none"> 1. Діни білім беру бағдарламаларын зайырлы және рухани оқу орындарында мемлекеттік мониторингілеу мүмкіндіктері. 2. Қазақстан қоғамының көпконфессиялығы мен полиэтностылығына жауап беретін діни білім беру саласындағы әлемдік жетістіктерді іске асыруды қолдау. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Діни білім беру саласында және жалпы дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру аясында сарапшылардың конфессиялық ағат пікірше жақын болуы. 2. Әлемдік даму тенденцияларынан тыс автономды діни білім беру. 3. Білімі төмен діни қызметшілер.

Мүмкіндіктер	Қатерлер
<ol style="list-style-type: none"> 3. Барлық деңгейдегі және формадағы діни білім беру бағдарламаларын іске асыру кезінде жаңа әдістерді қолдау. 4. Сыни ойлауды, тұтас алғанда толерантты тұлғаны дамытуға бағытталған діни білім берудің құндылықты құрамдас бөлігін күшейту саласында діни ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау. 5. Діни білім берудің әйел сегментін дамыту мәселесі бойынша діни ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау. 6. Психологиялық құзыреттілігі бар, жас ерекшелік психологиясы және тұлға теориясы саласындағы білімі бар теологтарды дайындау. 7. Балалармен жұмыс істеу үшін теологтарды дайындау. 8. Дінтанушылар мен теологтарды дайындау кезінде психологиялық құзыреттілікті күшейту. 	

Қазіргі уақытта Қазақстанда конфессиялық және конфессиялық емес діни білім беру жүйесі қалыптасып келеді. Сан жағынан конфессиялық және конфессиялық емес діни білім салаларында елеулі табыстар байқалады.

Исламды радикалды мәнде түсіндіретін дәстүрлі емес исламдық ағымдарға жастарды тарту проблемасына байланысты ислам теологиясы бойынша сапалы отандық білім беруді дамыту мәселесінің өзектігі арта бастады. Әйелдерге діни білім беру саласында маңызды проблемалар айқындалып, сондай-ақ балалармен дерадикалдандыру жұмысын жүргізуге дағдыланған мамандардың жетіспеушілігі анықталды.

Қазіргі кездің күн тәртібінде конфессиялық және конфессиялық емес, жалпы және кәсіби діни білім беру сапасын қамтамасыз ету мәселесі тұр. Осы ретте, еліміздегі білім беру және оқыту бағдарламалары, оқу-әдістемелік әдебиеттердің мазмұны әлемдік діни және дінтану біліміне қойылатын талаптарға, яғни интермәдениеттілік және өзге мәдениеттер мен діндерді түсіну мен құрметтеуді қамтитын, өзіндік рефлексияға қабілетті және сыни ойлай алатын құндылық жүйесі бар тұлғаны қалыптастыру ұстанымы сияқты өлшемдерге сай болуы тиіс.

Жастар бірегейлікті іздеу жолында

Тұлғаның бірегейлігі – «адамның өзін өзіндік, тұрақты тұлға ретінде сезінуін білдіретін адамның ішкі, субъективті жағдайы»¹⁸.

Сонымен қатар, осы ұғымды толық түсіну үшін әлеуметтік аспектілерді де қосу қажет. Мысалы, Г.Зиммель, Дж.Г.Мид., Ч.Кули сәйкестілікті туа біткен емес, бірақ әлеуметтік өзара іс-қимыл процесінде қалыптасатын ұқсастық ретінде қарастырады. Сәйкесінше, ол қоршаған ортаға, коммуникация барысында оның нығайтылу жиілігіне байланысты өзгеруі мүмкін. Осылайша, бірегейлік мәселелері – бұл адамның социумдағы тұрақты өмір сүруі, оның ішінде жеке адам мен қоғамның қауіпсіздігіне қатер төндіретін мінез-құлық идеялары мен нысандарының әсері туралы мәселелер.

Қазақстандық жастардың сәйкестілігін талдау кезінде американдық зерттеушілер Р.Брубейкер мен Ф.Купер ұсынған бірегейлік терминдерінің үш кластерін қолдануға болады: сәйкестендіру және категориялау; өзін-өзі тану және әлеуметтік бағдар; ортақтылық, байланыстылық, топтық қатыстылық¹⁹.

«Сәйкестендіру» – сәйкестендіргіш агенттерді пайдаланатын белсенді іс жүргізу термині (мысалы, мемлекет). Сәйкестендіру релятивистік болуы мүмкін – түрлі өзара қарым-қатынастар желісінде позициялау көмегімен өзін немесе басқасын сәйкестендіру және категориялық – жалпы категориялық атрибуттары бар адамдар класына жататындығы бойынша сәйкестендіру (тіл, этнос) <...> «Өзін – өзі түсіну» – бұл термин «ахуалдық субъективтілік» деп аталатын құбылысты анықтайды: сен кім екенді, әлеуметтік тиесілілігін және белгілі бір іс-әрекеттерге дайындығын сезіну. <...> «Ортақтылық, байланыстылық» – бірегейлік баламаларының үшінші тобы. «Байланыстылық» адамдарды өзара байланыстыратын қатынастар желісін көздейді»²⁰.

Әлеуметтану зерттеулер өзін-өзі сәйкестендіру және санаттаудың белгіленген кластерлері контекстінде азаматтық бірегейліктің басымдығын (57%) көрсетеді. Жалпы, бұл бүкіл халықтың пікіріне сай, бірақ ең алдымен қазақстандық жастарға тән.

¹⁸ Психологиялық сөздік / Р.С. Немов...2007. – 560 с. С. 145

¹⁹ Brubaker R., Cooper F. Beyond identity // Theory and Society 29: 1-47, 2000. 2000 Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands. P. 1-47

²⁰ Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами "идентичности" Brubaker R., Cooper F. Beyond Identity // Theory and Society. - Dordrecht, 2000. - vol. 29, n 1. - p. 1-47. / Реферат мақала аудару бойынша орындалды. См.: ab imperio. - Қазан, 2002. - № 3. - с. 61-115. Саяси ғылым. М.: Қоғамдық ғылымдар бойынша ғылыми ақпарат институты РАН. – 2005. – №3 191-193

2.6-кесте. «Жеке Сіз үшін не маңыздырақ?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, жас ерекшелігі бөлінісінде, %, 2019²¹

	18-29	30-59	60 және одан жоғары
Менің діни ұстанымым мен этникалық шығу тегім	34,6	40,5	41
Мемлекетке тиесілігі, өз елінің азаматтығы	57	54,3	51,7
Жауап беруге қиналамын	8,4	5,2	7,3

Азаматтық бірегейліктің жоғары көрсеткішінің маңыздылығын бөлек атап өткен жөн. Біріншіден, бұл қазақстандық ұлт құру қадамдарының кейбір жетістіктері жастар арасында қолдау тапқанын көрсетеді. Оны 2018 жылғы «қазақстандық қоғамның әлеуметтік өлшемдегі құндылықтары» зерттеулерінің мәліметтері де растайды – жастардың 62%-ы өз елінің азаматтарымен ынтымақтастық сезімін сезінеді. Бірақ олардың үлесі аға ұрпақтың үлесінен (72,3%) төмен тұр. Екіншіден, адамның бойындағы азаматтық бірегейліктің мықты болуы деструктивтілікке қарсы іс-қимылдың базалық факторы болып табылады.

Азаматтық бірегейліктің маңызды құрамдас бөлігі патриотизм екендігі белгілі. Бұл тұрғыда, патриотизмді жас қазақстандықтар қалай түсінетіндігі өте маңызды. «Жастар» ҒЗО мәліметтеріне сәйкес, 2018 жылдың 1-тоқсанында жастар «Қазақстан патриоты» сөзіне келесі мазмұндағы анықтамалар береді (2.7-кесте).

2.7-кесте. «Сіздің ойыңызша, Қазақстан патриоты болу деген не?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, %, 2018 ж.

		Қазақ	Орыс	Басқа ұлт
«Сіздің ойыңызша, Қазақстан патриоты болу деген не?»	Еліміздің ұлы жетістіктерін мақтан тұту	28,5%	23,8%	25,8%
	Қажет болған жағдайда елді қолға қару алып қорғау	14,3%	8,3%	11,2%
	Мемлекет заңдарын сақтау, заңға бағынушы салық төлеуші болу	11,0%	19,0%	13,9%
	Отанымызды, оның ішінде туған қаланы, село мен ауылды сүю	31,9%	34,2%	32,2%
	Елдің ұлы болашағына сену	12,0%	12,3%	11,6%

²¹ Қазақстандағы Үшінші жаңғырту процесі (діни радикализм мәселесі және оған қалай қарсы тұру керек)»/ Нұр-Сұлтан: «Жастар» ҒЗО, 2019. – 113 б.

	Қазақ	Орыс	Басқа ұлт
Отаннан алыста ностальгияны бастан кешу	4,3%	2,4%	2,2%
Шет елге барған кезде Қазақстан туралы мақтанышпен айту, Қазақстан туралы айту	9,5%	9,1%	7,9%
Отан үшін еңбек ету	21,3%	18,7%	17,6%
Отандық қазақстандық өнімдерді (азық-түлік, киім және т.б.) сатып алу	4,0%	3,5%	1,9%
Елде болып жатқан оқиғалар үшін жауапкершілік сезімін сезіну	7,4%	6,7%	3,7%
Еліміздің басқа азаматтарымен бейбітшілік пен келісімде өмір сүру	10,4%	17,9%	22,1%
Қазақ тілін, Қазақстанның дәстүрлері мен тарихын білу	15,6%	5,1%	7,1%
Әскери қызметтен өту	2,1%	2,1%	1,5%
Басқа	,1%	0,0%	,4%
Мен патриот емеспін, өйткені ел саясатына риза емеспін	0,0%	0,0%	,7%
Елдің туы астында жарысқа қатысу	0,0%	0,0%	,4%
Жауап беруге қиналамын	2,2%	2,9%	1,9%

Көптеген жастарда этностық айырмашылықтарына қарамастан патриотизмді классикалық эмоционалды деңгейде, яғни үлкен және кіші отанға деген сүйіспеншілік ретінде түсіну басымдыққа ие. Осы түсінікке сәйкес Қазақстан патриотының белгісі ретінде Отанды қорғауға дайындықты қазақтардың 14,3%-ы, орыс халқының 8,3%-ы және басқа этностар өкілдерінің 11,2%-ы белгіледі.

Азаматтық сана-сезімнің құқықтық аспектісінде патриот болу – бұл заңдарды сақтауды білдіреді – орыстар арасында (19%), ал қазақтар мен басқа да этностарда тиісінше 11% және 13,9%.

Бұл ретте патриотизм еліміздің басқа азаматтарымен бейбітшілік пен келісімде өмір сүру, осы саладағы мемлекеттік саясатты қолдау деп негізінен орыстарда (17,9%) және басқа этностар өкілдерінен (22,1%) көрініс тапты.

Осылайша, жастардың азаматтық бірегейлігі патриотизмді эмоционалды түсінуге сүйенеді. Сондай-ақ, қазақ емес этностардың патриотизмді мағыналық толықтыруына сәйкес, оларға азаматтық бірегейлік тек бейбітшілік пен келісімді сақтау жағдайында ғана жүзеге асады деген пікір тән.

Өзін-өзі сәйкестендірудің және санаттау кластерінің маңызды компоненттеріне тілді де жатқызады. Мемлекеттік-конфессиялық саясат бағыты бойынша бұл компонентпен сапалы жұмыс істеу үшін жастардың тілдік ықыласын нақтылау маңызды. Фридрих Эберт атындағы қордың зерттеу деректеріне сәйкес, жастардың 39,2% (18-29 жас) отбасы ортасында негізінен қазақ тілінде сөйлеседі деп жауап берген. Бұл көрсеткіш барлық жас топтары арасында ең жоғары. Салыстыру үшін аға буын (61 жас және одан жоғары) адамдардың санаты келтіріледі, олардың тек 25,9% ғана үйде қазақ тілінде сөйлейді²².

Авторлар жастар арасында «қазақ тілін меңгеруге қатысты оң өзгерістер байқалатыны туралы қорытындылар жасайды. Жастардың көпшілігі бұрынғыдай емес, қазақ тілінде сөйлейді және қарым-қатынасқа түседі. Бұл қазақстандық қоғамдағы қазақ тілі мәртебесінің өзгергенін көрсетеді». Осы дереккөзге сәйкес, орыс тілінде жастардың 27%-ы мен аға буын өкілдерінің 43%-ы сөйлейді. Сонымен қатар, басқалармен салыстырғанда қазақ этносының патриотизмді түсінуде (15,6%) қазақ тілін, Қазақстан халқының салт-дәстүрлері мен тарихын білу қамтылатындықтан, патриоттық көңіл-күйдің нығаюын болжауға болады (2.7-кесте).

Бірегейлік бойынша ұсынылған деректер көрсетіп отырғандай, жастар дінді әлеуметтік маңыздылығы белгіленген құндылықтар қатарына енгізбейді. Бұл жалпы алғанда құндылықтарды саралаудың өткен жылдардың үрдісіне сәйкес келеді, олардың арасында дін тіпті ең маңызды 5-тікке кірмейді.

2.2-сурет. Өмірдегі басты құндылықтар, %, 2018 ж.

Жалпы, сенім әрбір адамның жеке ісіне айналған кезде дінді жекешелендіру туралы айтуға болады. Осы тұрғыдан діншілдіктің өсуі туралы төменде келтірілген мәліметтер осы факторды

²² Қазақстандық қоғам құндылықтарын әлеуметтік өлшеу. Алматы... 2019. – 140 б. С. 17.. Фридрих Эберт атындағы Қордың Қазақстандағы өкілдігі.

мемлекеттік саясатты жүзеге асыру барысында ескеруді қажет етеді. Яғни, мемлекеттік органдар пен конфессионалдық кеңістік арасындағы қатынасты мемлекет пен діни бірлестіктердің байланысы деп емес, ендігі кезекте мемлекеттің әрбір тұлғамен бөлек жасалатын қатынасы ретінде түсінуге қажет. Жалпы, бұл тенденция ресми діни институттар ықпалының төмендеуіне әкелуі мүмкін.

«Жастар» ҒЗО-ның «Діни радикализм мәселесі және оған қалай қарсы тұру керек» әлеуметтік зерттеу деректеріне сәйкес жастардың 83% өздерін діндар деп санайды. Конфессиялар бөлінісінде діни өзін-өзі сәйкестендіру төмендегідей түрде көрініс тапты (2.3-сурет)²³.

2.3-сурет. «Сіз өзіңізді қандай дінге жатқызасыз» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, %>0, 2019 ж.

2017 жылмен салыстырғанда жастардың тек 75,3%-ы өздерін діншіл деп атады²⁴. Екі жыл ішінде жастардың өзін-өзі дінмен сәйкестендірудің өсуі айқын. Сонымен қатар, өздерін әр түрлі дәрежеде дінге сенбейтіндердің қатарына қосқан жастар саны 2017 жылы 20,1%-дан 2019 жылы 9,9%-ға дейін, яғни 2 есеге төмендеді.

Өзін діндар емес деп атайтын жастар саны орта және үлкен жастағы адамдар санына (9%) жақын. Егде адамдар дінге сенбейтіндердің басым бөлігін (14,6%) құрады, бұл кешегі кеңестік заманды ескеретін болсақ, орынды күтілген көрсеткіш. Ал жастар болса тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі діни плюрализм жағдайында әлеуметтеніп отыр.

Жастардың дүниетанымдық ұстанымдарына бірінші кезекте жақын маңдағы қоршаған орта 69,9% әсер ететіні заңды. Жастардың біраз бөлігі дүниетанымдық ұстанымдарына әдебиетті оқу және имамдармен әңгімелесудің ықпалын шамамен теңестірді²⁵. 7,3% діни руханилықты іздеуде беделді адамдары жоқ және олар сенім жолында өздері алға жылжуға тырысады, 8,3% рухани тәлімгерге деген мұқтаждықты сезінбейді²⁶.

²³ Диаграммада 0% астам жинаған діндер бар.

²⁴ Жастар арасындағы діни жағдайды зерделеу / О.В. Калдыбаева, А.С. Кайдарова, Р.Р. Аюпова, З.Т.Алинова – Астана: «Жастар» ҒЗО, 2017. – 205 б.

²⁵ Қазақстандағы Үшінші жаңғырту процесі ... әлеуметтік зерттеуі ... Нұр-Сұлтан, 2019. – 113б.

²⁶ «Діни бірегейліктің рөлі мен маңызы ... әлеуметтік зерттеуі Алматы: 2018.

Сондай-ақ бірегейліктің негіздерін нақты түсіну үшін күнделікті өмірде, яғни белгілі бір іс-әрекеттерге дайындық деңгейінде өзін-өзі түсіну мен бағдарлау қалай көрініс табатынына қараған жөн. Сонымен қатар, этникалық сипатта қарайтын болсақ, жағдай этностан этносқа қарай қарастырғанда ерекшелене түседі.

Этностар бөлінісінде қазақтар ғибадатханаға (мешітке) басқалардан жиі барады – респонденттердің 21,5%, ал орыс қауымында жиі баратындардың арасында небәрі 3,8%, басқа этностар арасында – 6,9%. Сондай-ақ қазақтардың едәуір пайызы – 28,7% - жыл сайын міндетті түрде Ораза ұстап отырады; Оразаны ұстауға респонденттердің 39,5% тырысады; Ораза тұтпайтын қазақтар – 31,8%. Орыс респонденттері арасында оразаны үнемі тек 2,4% ғана ұстайды, ораза ұстауға – 26,9% тырысады, оразаны мүлдем сақтамайтындар саны - 70,7% құрайды. Басқа этностар арасында міндетті түрде ораза тұтатындар - 12,7%, ораза ұстауға ұмтылатындар - 29,6%, ораза ұстамайтындар - 57,7% (2.8-кесте).

2.8-кесте. «Сіз тамақтануға шектеу қойылған оразаны сақтайсыз ба?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, этникалық бөлінісінде, %, барлық жас когорталар²⁷

	Қазақ	Орыс	Басқалар
Міндетті түрде, әрбір оразаны тұтамын	28,7	2,4	12,7
Әрқашан емес, бірақ тырысамын	39,5	26,9	29,6
Ораза тұтпаймын	31,8	70,7	57,7

Өмір сүру циклінің салт-дәстүрлерін сақтауға қатысты қазақтар басқа этностарға қарағанда көп дәрежеде діни әдет-ғұрыптарды сақтайды. Атап айтқанда, бала туған кезде қазақ отбасыларында – 87,3%, орыс отбасыларында – 66,3%, басқа этностар отбасыларында – 73,6% діни рәсімдер сақталады. Неке қию кезіндегі діни рәсімдерді қазақтардың 87,9%-ы, орыстардың – 55,3%-ы, басқа этностардың 69%-ы орындайды. Жерлеу кезінде діни дәстүрлерді қазақтар – 94,4%, орыстар – 82,2%, басқа этностар – 86,1% сақтайды. Негізгі діни мейрамдарды қазақтар – 91,3%, орыстар – 71,9%, басқа этностар – 77,5% атап өтеді²⁸.

Осылайша, респонденттердің жауаптарынан діндар адамдардың көпшілігі этникалық діндар (этникалық мұсылман, этникалық православие және т.б.) болып табылады.

²⁷ Қазақстандағы Үшінші жаңғырту процесі... әлеуметтік зерттеуі Нұр-Сұлтан, 2019. – 113 б.

²⁸ Сонда

Діндарлардың арасында діншілдіктің өсуі қазақтардың ұлттық сана-сезімінің өсуі есебінен болуы мүмкін. Яғни, этникалық сана сезімге, халықтың ұжымдық жадына апелляция жасалғанда, міндетті түрде діни дүниетаным да қамтылады.

Исламды ұстанатын қазақтар арасында жастар көп, бұл орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада ислам туралы басым болып қалатын дін ретінде айтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, православие елімізде қартайған дін болып табылады, себебі онда егде жастағы адамдар көп, бұл орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада Қазақстандағы православие ұстанушылар саны табиғи түрде қысқарады деген сөз.

Қазақстан жастары өзінің бірегейлігін айқын анықтайды. Басым болып келетін азаматтық бірегейлік отанға деген махаббат ретінде қабылданатын эмоционалды патриотизмге негізделеді.

Жастардың санасы аралас, зайырлы-діни және негізінен адамзатқа ортақ рухани құндылықтар басымдылығы айқын байқалатын зайырлылық ұстанымдар ретінде көрініс табады. Діни және зайырлы құндылықтар матрицалар арасындағы шекаралар нақты емес, бұл тұрғындар арасында қалыптасқан шашыраңқы, фрагментарлық, қарама-қайшы діншілдіктің ерекшелігін көрсетеді.

Діншілдік рухани мотивацияға қарағанда негізінен әлеуметтік мотивация әсерімен қалыптасады және қазіргі заманғы форматтарға толық сәйкес келеді.

Сонымен бірге, жастардың бірегейлігінде діннің рөлі айтарлықтай орын алуда, бұл өз кезегінде осы факторды мемлекеттік саясатты жүзеге асыру барысында назарға алу қажеттілігін білдіреді.

Жастардың діни сауаттылығы

Халықтың (оның ішінде жастардың) діни сауаттылығы діни ахуалдың ерекше параметрі болып табылады. Сол себепті, діни ахуал:

- бір жағынан, діни алаңда тұрақтылықты сақтау үшін аса маңызды рөл атқарады;
- екінші жағынан, объективті баға беру мен өлшеуге келмейді.

Шын мәнінде, халықтың діни сауаттылығының деңгейі туралы жанама көрсеткіштер бойынша айтуға тура келеді, мысалы, азаматтар пайдаланатын дін туралы ақпарат көздері. Дін туралы нақты білім деңгейі үлгілік әлеуметтанулық сауалнама шеңберінде көп жағдайда өлшенбейді.

Жастардың діни сауаттылығы туралы түсінік беру үшін олардың діни таңдауына не әсер етеді, яғни діни білімнің әлеуетті көзіне сүйену керек. Мәселен, «Жастар» ҒЗО-ның 2019 жылғы мәліметтеріне сәйкес, жастардың діни тұрғысынан өзін-өзі тануына, ең алдымен, жақын ортасы (69,9%) негізгі әсер етеді (2.4 сурет).

2.4-сурет. «Айтыңызшы, Сіздің діни сенімдеріңізге, діндар болу немесе болмау туралы таңдауыңызға кім немесе не көп дәрежеде әсер етті?» деген сұраққа 18-29 жастағы жастардың жауаптарының бөлінісі, %, 2019ж.²⁹

Жауап бергендердің 17%-ы үшін әсер етуші факторға діни қызметшілермен әңгімелесу жатады, бұл аталған респонденттердің діни сауаттылығының белгілі бір деңгейінің болуын болжауға тиіс. 2017 жылдан бастап діни қызметкерлермен әңгімелесулер тармағы белгіленуінің өсу динамикасы ерекше. Мәселен, 2017 жылы олардың діни дүниетанымға тек 4,1% әсер етті³⁰. Сонымен қатар, бұған дейін «ол туралы ойланған жоқпын» деп жауап бергендердің саны азайды – 23,1%. Яғни, 2 жыл ішінде жастардың көпшілігі өз діншілдігін нақтылаған болып шықты. Оған коммуникативті аспектілер, яғни өзге адамдардан білім алулары ықпал етті деуге болады.

Тиісінше, жауап бергендердің бұл бөлігі арнайы әдебиетке қарағанда интернет-ресурстарды атап өтті. Осылайша, болашақта жастар үшін өздерінің жоғары діни танымы туралы белсенді мәлімдейтін адамдар мен интернет-ресурстар білім көзі және ықпал ету акторларына айналады. Бұл әсер де дінге сыни көзқарас болмаған кезде радикалдануға ықпал етуі мүмкін. Бұл ретте жастардың радикализмнің негізгі тезистері мен маркерлерін түсінуі маңызды – діни сауаттылық үшін мазхабтар, конфессиялар арасындағы ымырасыз қайшылықтар немесе олардың арасындағы ықтимал жанжал туралы кез келген идеяларды игеру қажет.

²⁹ Қазақстандағы Үшінші жаңғырту процесі ... әлеуметтік зерттеуі ... Нұр-Сұлтан, 2019. – 113б.

³⁰ Жастар арасындағы діни жағдайды зерделеу ... Астана., 2017. – 205б.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда жоғарыда аталған діни білім көзінің коммуникативтік компоненті айтарлықтай басым екенін ескере отырып, жастар ақпараттың 79%-ын тікелей қарым-қатынас процесінде алатынын атауға болады (2.5-сурет).

Діни сенімнің қалыптасуына арнайы әдебиет пен интернет-ресурстарды (17,9%) зерделеу де айтарлықтай әсер етеді. Басқа әлеуметтік зерттеулер мен мәліметтерді салыстыра отырып, қасиетті кітаптар жастардың қызығушылығын тудырмайтынын нақтылау қажет (2.6-сурет).

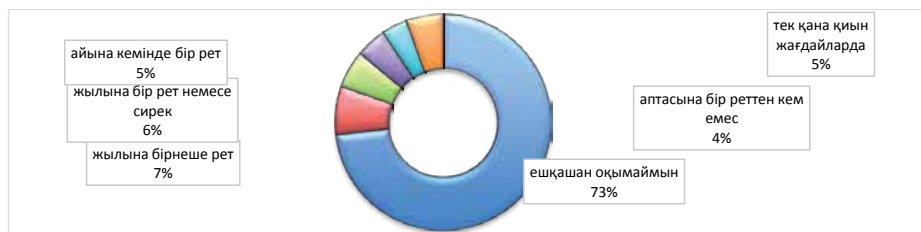
2.5-сурет. «Дін туралы ақпаратты қандай көздерден аласыз?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, %, 2019 ж.

Екі суреттерден де (2,4, 2,5) салыстырмалы түрде қарасақ діни қызметкерлердің жоғары маңыздылығы көрінеді. Осылайша, жастардың шамамен бестен бір бөлігінің діни білім деңгейі мен сапасы үшін маңызды жауапкершілік (20,3%) діни қызметкерлерге жүктеледі.

«Мұсылман үмбетінде, соның ішінде ҚМДБ қызметіндегі жағдай мен проблемалар туралы» әлеуметтік зерттеулер деректеріне сәйкес мұсылман жастары үшін имамның басты қасиеттерінің ішінде оның білім беру әлеуеті басымдылыққа ие. (*«Жастардың діни білімі» 1.2 кіші бөлімін қараңыз*).

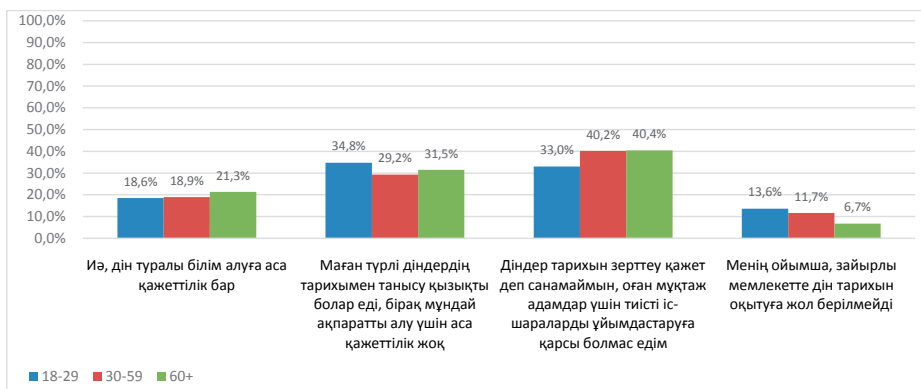
Діндар деп атайтын адамдардың едәуір пайызына қарамастан, олардың діншілдігінің ерекше белгісі діни ұстаным мен құдайға деген сенім арасындағы қасиетті мәтіндерді оқумен айқын байланыстың болмауы болып табылады. Жалпы алғанда, қасиетті мәтіндерді ешқашан оқымайтын респонденттер санының күрт өскенін (47,5%-дан 70,9%-ға дейін), «жылына бірнеше рет» (17,1%-дан 6,9%-ға дейін), «жылына бір рет немесе сирек» (29,1%-дан 6,1%-ға дейін) қасиетті мәтіндерге жүгінетін респонденттер санының айтарлықтай төмендегенін анықтайды.

2018 жылдағы жас респонденттер ешқашан қасиетті кітаптарды оқымайды – 73,3%, жылына бірнеше рет – 7,2%, жылына бір рет немесе сирек – 5,6%, айына бір рет – 4,6%, аптасына бір рет – 3,9%, өмірлік қиын жағдайда – 5,5% (2.6-сурет).

2.6-сурет. «Сіз қасиетті кітаптарды жиі оқисыз ба?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, %, 2018 ж.³¹

Діндар деп аталатын жастардың жоғары пайызымен қатар, дінді зерттеу қажеттілігін жастардың 53,3% ғана бастан кешіп отыр. Бұл жағдайда жастардың қызығушылығының көрсеткіші басқа жас категорияларына қарағанда сәл ғана жоғары. Бұл факт қауіп тудырады: сенетін нәрсені зерттеу қажеттілігі жоқ жерде дін туралы кез келген ақпаратты сырттан жүйесіз қабылдау үшін вакуум пайда болады. Әрі бұндай адамдар діншілдердің үштен бір бөлігін қамтиды – 29,3% (2.7- сурет).

2.7-сурет. «Сіз үшін дін тарихымен, түрлі дін ілімдерінің негіздерімен танысу қажеттілігі бар ма?» деген сұраққа жауаптардың бөлінісі, барлық жас ерекшеліктері

Дін саласындағы мемлекеттік саясатта, сондай-ақ білім беру

³¹ «Қазақстан қоғамының рухани-мәдени жаңартуындағы діни бірегейліктің рөлі мен маңызы ... әлеуметтік зерттеуі, Алматы: 2018

саласында дінді зерттеуге аса мұқтаж адамдардың, соның ішінде жастар арасында да 18,6% үлесінің барын есепке алу керек. Бұл сұрауды тиісті сайттарда сапалы оқулықтар мен контентті дайындау есебінен тексерілген ақпаратпен қамтамасыз ету қажет.

Дін туралы діни білім алу қажеттілігі төмен, басқа діндер мен мәдениеттерді тануға қызығушылық танытатын Қазақстан жастары діни білімді мешіттен, шіркеуден және діни әдебиеттен емес, жақын әлеуметтік орта мен интернеттен алуды қалайды.

Сонымен қатар, еліміздің 73% жастары ешқашан киелі кітап оқымағанын ескерсек, көптеген жастардың діни сауаттылығы деңгейін жеткіліксіз деп пайымдауға болады. Сондай-ақ, білім беру мекемелерінің дін туралы сауаттандыру көзі ретінде әрекет етпейтініне назар аудару қажет. Бұл мектептерде «Зайырлылық және дінтану негіздері» пәнін оқыту деңгейінң төмен екендігін айтуға болады.

Дін туралы ақпарат алу көзі ретінде интернет-ресурстардың маңыздылығы одан әрі артатыны болжамды құбылыс екенін ескерсек, интернет-кеңістіктегі діни бірлестіктердің жұмысын (арнайы сайттар мен әлеуметтік желілерді қоса алғанда) әрі қарай жандандыру қажет.

Жоғарыда аталған жиынтық себептер жастардың дәстүрлі емес діни ағымдардың қатарына, соның ішінде экстремистік бағыттағы ұстанымдарға өтуіне қосымша фактор ретінде ықпал етуі ықтимал.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «BISAM-Central Asia» Бизнес ақпарат, әлеуметтік және маркетингтік зерттеулер орталығының «Қазақстан қоғамының рухани-мәдени жаңаруындағы діни бірегейліктің рөлі мен маңызы» әлеуметтік зерттеуі ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша. Алматы: 2018.
2. Діни-саяси экстремизм қазіргі қоғамға қауіп ретінде: ғылыми-талдамалық зерттеу. Құраст.: Абдрасилқызы А., Муканова Н.А., Мусина Д.Р., Тышхан К. – Астана, 2018. – 104 б. – Б. 43.
3. Олпорт Г. Личность в психологии. – СПб: «Ювента», 1998. – 345 б.
4. «Қазақстан жастары» ұлттық есеп. – Нұр-Сұлтан, 2019. // <https://eljastary.kz/articles/70/2>
5. Козырев Ф.Н. Зайырлы мектепте діни білім беру. Отандық перспективадағы теория және халықаралық тәжірибе: Монография. – СПб: «Апостол қаласы», 2005. – 636 б. – Б. 49.
6. «Зайырлылық және дінтану негіздері» курсы бойынша Типтік оқу бағдарламасы негізгі орта білім деңгейінің 9-сыныбы үшін. URL: <http://adilet.zan.kz/>

7. «Мұсылман үмбетіндегі, сонымен қатар ҚМДБ қызметіндегі мәселелер мен жағдайлар туралы аналитикалық есеп» аналитикалық есеп / К.Б. Ойшыбаев, Ә.С. Қайдарова, Р.И. Камарова, А.О. Орынтай, Е.Е. Булова, Т.Ж. Жақиянов – Нұр-Сұлтан: «Рухани жаңғыру» қазақстандық қоғамдық даму институты» КЕАҚ, 2019. – 303 б.
8. Психологиялық сөздік / Р.С. Немов. Владос., 2007. – С. 145
9. Brubaker R., Cooper F. Beyond identity // *Theory and Society* 29: 1-47, 2000. 2000 Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands. P. 1-47
10. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» Brubaker R., Cooper F. *Beyond Identity // Theory and Society*. - Dordrecht, 2000. - vol. 29, n 1. - p. 1-47. / Реферат мақала аудару бойынша орындалды. См.: *ab imperio*. - Қазан, 2002. – № 3. – ББ. 61-115. Саяси ғылым. М.: Қоғамдық ғылымдар бойынша ғылыми ақпарат институты РАН. – 2005. – №3 191-193
11. Қазақстандағы Үшінші жаңғырту процесі (діни радикализм мәселесі және оған қалай қарсы тұру керек) / Нұр-Сұлтан: «Жастар» ҒЗО, 2019. – 113 б.
12. Қазақстандық қоғам құндылықтарын әлеуметтік өлшеу. Алматы. 2020. – 144 б. – Б. 17. Фридрих Эберт атындағы Қордың Қазақстандағы өкілдігі жүргізген әлеуметтанулық зерттеу // <https://drive.google.com/file/d/19aiY9mQU8tD5Gy212AX3ovn6Adnb6TNN/view>
13. Жастар арасындағы діни жағдайды зерделеу / О.В. Калдыбаева, А.С. Кайдарова, Р.Р. Аюпова, З.Т.Алинова. – Астана: «Жастар» ҒЗО, 2017. – 205 б.
14. Жастар арасындағы діни жағдайды зерделеу / О.В. Калдыбаева, А.С. Кайдарова, Р.Р. Аюпова, З.Т.Алинова – Астана: «Жастар» ҒЗО, 2017. – 205 б.

Айдана Шапамбаева

*Білім беру саласындағы көшбасшылық және
басқару саласындағы өнер магистрі*

ҮШ ТІЛДЕ БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ЖӘНЕ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ (НЗМ МЫСАЛЫНДА)

Андатпа. Бұл мақала Қазақстан Зияткерлік мектептерінің бірінде үш тілді білім беру саясатын жүзеге асыру және басқару тиімділігін бағалау мен талдауға бағытталған. Сондай-ақ, мақалада Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептеріне тәжірибе тарату үшін зияткерлік мектептің оң нәтижелері айқындалады, осы тіл саясатын жүзеге асыру және басқару үдерісінде кедергілерді жою жолдарын қарастыру үшін тіл саясатына қатысты мәселелер анықталады.

Түйін сөздер: *үш тілді білім, тіл саясаты, орта білім беру жүйесі, енгізу және басқару.*

Айдана Шапамбаева

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ ТРЕХЪЯЗЫЧНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКОЙ (НА ПРИМЕРЕ НИШ)

Аннотация. Настоящая статья направлена на оценку эффективности реализации и управления трехязычной языковой политики в одной из Назарбаев интеллектуальных школ Казахстана для анализа внедрения трехязычного образования в исследуемой школе. Кроме того данная статья нацелена на определение положительных результатов интеллектуальной школы с целью трансляции опыта в общеобразовательных школах Казахстана, и устранение проблем в процессе реализации и управления данной языковой политикой.

Ключевые слова: *трехязычное образование, языковая политика, школьная система образования, реализация и менеджмент.*

Aidana Shapambayeva
**EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTATION AND
MANAGEMENT OF TRILINGUAL EDUCATIONAL POLICY
(CASE OF NIS)**

Abstract. This article is aimed at assessing the effectiveness of the implementation and management of trilingual language policy at one of Nazarbayev intellectual schools in Kazakhstan to analyze the implementation of trilingual education, to determine positive results in order to transmit experience in secondary schools of Kazakhstan, and to identify problems in the process of implementation and management of this language policy for further elimination.

Key words: *trilingual education, language policy, school educational system, implementation and management.*

Trilingual Educational Policy as a national policy in Kazakhstan

Kazakhstan is an independent country where more than 130 nationalities and ethnicities live on its territory and due to diversity of its population and society the language question is considered as one of the key issues, which has been affected by different factors such as historical, economic, cultural, social and political. According to the Law of the Republic of Kazakhstan (1997, Article 4), the Kazakh language is established as a state language, the Russian language is declared as an official language which has a function of a language of interethnic communication for building multicultural country". In addition, according to the Law of Languages (1997) these languages became obligatory in all Kazakhstani schools [1]. Since Kazakhstan has been focusing on becoming one of the developed countries in the world, English has been introduced as a language of successful integration to the global society [2].

Thus, Nursultan Nazarbayev suggested enacting Trilingual Policy as a big cultural project in his address "A New Kazakhstan in a New World" [2]. Later, he pointed out in the presidential address of 2012 that trilingual policy would be regarded as the main factor for unifying all Kazakhstani citizens. As a result of this, Trilingual Education Policy (TEP) became a national policy which was aimed at providing trilingualism at all levels of educational institutions [3].

In order to realize this policy effectively two special programs were launched by the decree of the first President of the Republic of Kazakhstan: State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, State Program of Education and Science Development in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019. Based on these programs, Kazakhstani mainstream schools will switch to trilingualism gradually by adopting the good experience of other Kazakhstani schools, which have been piloting trilingual education for several years [4].

As far as the content of the program and its purposes are considered the first program for 2011-2020 (2011) foresees that the number of trilingual schools will increase enough by 2020. The second program for 2016-2019 (2016) identifies the issues connected with low English proficiency of teachers and students and also emphasizes that there is not enough amount of teachers who can teach content subjects in English and proposes planned measures to solve these problems. Considering these two programs it was developed the Road map for Trilingual Policy 2015-202. This map provides precise actions for TEP enactment at Kazakhstani schools with responsible actors and deadlines [5].

Despite these national documents and programs on Trilingual educational policy, which are being realized within the country there are some challenges among policy stakeholders because of the shortage of precise guidelines on how to implement TEP at local educational institutions [6]. As a result of this, all educational institutions including schools, universities interpret TEP differently and realize it locally based on various understanding. This led to the variety of issues and challenges in Kazakhstani schools, including policy management dissatisfaction of stakeholders to a certain degree, lack of relevant school facilities for policy enactment, a low level of management, and teachers` demotivation in learning English. These problems are being a reason for scrutinizing this theme for more research on trilingual education at the level of its implementation and management. It helps to identify problems for further investigation and successful experience of some schools that could be implemented by other school managers locally.

Intellectual schools: Trilingual Educational program

In this context, it is significant to mark that 20 Nazarbayev Intellectual schools are established as an educational platform to test the multilingual model of education and best international practices in the school education system [7]. Based on Trilingual educational policy, the AEO

NIS developed its own policy in 2013, which sets the aims and ways how the policy should be realized at all Nazarbayev Intellectual schools [8]. It considers teaching Kazakh, Russian, and English as a subject and implementing these languages in teaching content subjects, such as Physics, Biology, Chemistry, History [9]. More precisely, NIS students of grades 7-10 learn 90% of the curriculum subjects in their first language (L1) and 10% in second language (L2), however in 11-12 grades three languages are used as the medium of instruction, where 40% of the content is provided in first and second languages, and 60 % - in English [10]. For instance, subjects such as History of Kazakhstan, Kazakhstan in the modern world, Geography, the Basics of Law are provided in the Kazakh language, whereas the Russian language is used as the medium of instruction for World History for all students. As for English, it is the language of instruction for Computer Science, Biology, Chemistry, Physics, Economics, Global Perspectives and Project work for students of grades 11-12 [9]. To prepare NIS students for learning subjects, where English is the medium of instruction, it was developed the NIS integrated educational subject program. This program foresees the bilingual team-teaching (L1 + L3) of content subjects within 8-10 grades where a local teacher conducts a lesson with an international teacher. Moreover, to ensure complete immersion in the language environment some extra-curricular activities are organized in three languages, and international teachers make an important contribution in creating this trilingual environment [9].

Therefore NIS experience in TEP was chosen to determine the effectiveness of TEP enactment and its management for diffusing its experience in Kazakhstani mainstream schools, specifically to explore the stakeholders' understanding and perception of TEP, the ways administration manages the school and learning process within Trilingual Education policy, how teaching staff teaches subjects using three languages in the frame of TEP, reveal successes and challenges emerged at the school. To achieve the research purpose the following research questions were identified:

1. What are all school stakeholders' understanding and attitude toward TEP in Kazakhstan?
2. How is TEP implemented in the work of school administration and teaching staff?
3. What are the school stakeholders' views on the successes and challenges of TEP implementation at this school?

4. To what extent is the implementation and management of Trilingual Education Policy effective at one of NIS school?

Methodology

Based on research questions it was decided that the most appropriate method to adopt for this investigation was a case study method. According to Creswell, it provides a deep exploration of a system including educational institution, program, process, activities and work of an individual in its natural context through the more extensive collection of data [11]. Also, Bell defines the purpose of a case study as the identification of various interactive processes and activities and at work in order to understand deeply how they influence the implementation of systems and the way an educational organization functions [12]. Therefore, this method contributes to a scholar to investigate in-depth how a school administration manages the process of TEP realization at one particular school.

To scrutinize the main research question “To what extent is the management of TEP effective at one of Nazarbayev intellectual schools?” both quantitative and qualitative case study methods were chosen. Rea and Parker consider that one of the aims to use a quantitative research method is to obtain people’s perspectives about a specific situation by collecting attitudinal data [13]. Therefore, in order to identify the teachers’ views on TEP management at the school and their preparedness to teach their subjects in L2/L3 the online questionnaire with closed questions was conducted. But, the data transferred into statistics could not totally provide the scholar with information that carries an implicit meaning. Therefore, open-ended questions were included in the questionnaire within a qualitative case study method. Moreover, Ritchie states that this method aims at a deep understanding of a phenomenon or situation by exploring the respondents’ experience [14]. Thus, a semi-structured interview was chosen as a research tool to investigate stakeholders’ attitudes and understanding of TEP, their satisfaction with TEP realization, and the successes and challenges of TEP management at the specific school. But, to evaluate the effectiveness of TEP implementation and management, it was vital to compare data collected from the case study with existing documents, reports on language policy in Kazakhstan, strategic plans, and programs developed within the Trilingual education policy, specifically at NIS schools. Therefore, there was a need to collect documentary and secondary data, which could provide the researcher with more background

material from official and public documents and could go alongside with interview, survey or observation evidence [15].

Overall, 37 participants were involved in this research. 11 semi-structured interviews were conducted among school administration, heads of departments, students and parents, and online-questionnaire among teachers, who teach subjects in L2, L3.

As for ethical considerations, questionnaire and interviews were anonymous and confidential. Furthermore, to minimize the potential risk of this investigation it was not mentioned, which NIS school was a research site for this study.

Findings and Discussion:

Based on the analyzed data four main themes were identified such as “Awareness and understanding of TEP”, “Stakeholders’ attitude toward TEP”, “TEP implementation”, “TEP management”. Precisely, participants expressed their attitudes toward TEP, gave feedback on TEP implementation, the successes and challenges of TEP management at the school.

Awareness and understanding of TEP

Stakeholders’ awareness of policy, the way they understand and interpret it affect directly the effectiveness of its implementation and management. According to the findings, all participants are aware of Trilingual educational policy and its aims at the national level. Moreover, they understand the necessity of TEP enactment, and most of them know how this policy is being realized at NIS schools. Also, it is vital to mark, the responded students point out that TEP is reflected in their school’s mission and NIS has its own Trilingual policy program. But, the findings show that attitudes of stakeholders towards this policy are quite different.

Stakeholders’ attitude toward policy

The majority of respondents express a very positive attitude toward TEP implementation at the national level and give a plenty of advantages. For example, school administration, parents and most of the responded teachers think that knowledge of three languages makes people all-rounded, progressive, tolerant, competitive and globalized. Also, a common view among students is that realization of TEP gives them an opportunity to become global citizens who can work in a multicultural environment and can be a competitive person in global society. Furthermore, one of the students, whose mother tongue is Kazakh, but does not know it, points out that due to studying some subjects in Kazakh, she is improving Kazakh as a language and is happy with this policy.

Overall, 31 respondents out of 37 are for TEP implementation at schools. However, there are some finely - grained distinctions in their answers. For instance, 29 stakeholders among 31 highlights the importance of English and state that only one advantage of TEP enactment for them is the opportunity to learn and improve English as a language. Personal reasons are different, based on questionnaire and interview answers of 29 participants it was distinguished two groups. The first group includes those stakeholders who regard English as an opportunity to study abroad, while the second group of respondents considers English as a main source for data to study sciences, because most of the reliable literature is in English.

As for 6 participants who do not support TEP enactment, they assume that TEP enactment can lead to decreasing the number of Kazakh language learners because of the popularity of English.

Finally, it could be said that all stakeholders involved in this research get introduced with TEP and its aims, but attitudes to it are various because all participants consider this policy and get an advantage from it differently based on their own goals and perspectives.

Policy implementation

According to the Strategic plan 2017-2020 of this particular NIS school, the teachers` professional development within TEP includes:

- improving teachers` English proficiency;
- team-teaching with international/language teachers;
- implementing database for NIS subject teachers in three languages;
- attending professional workshops within TEP;
- CLIL (Content and Language Integrated Learning) training in Kazakhstan and in the United Kingdom.

Teachers` language proficiency: To improve teachers` level of three languages the school administration provides teaching staff with school language courses, organized by school language teachers. Based on the principal`s answers, these language courses are conducted twice a week and are aimed at developing four language skills such as speaking, listening, reading, and writing. All teachers are divided into groups according to their level of Kazakh/Russian/English. Also for teachers with an advanced level of English IELTS preparation courses are held by the international teachers. Comparing with teachers` and heads` of departments responses, indeed, the school organizes such language courses and highlight that the content is useful, specifically in IELTS preparation courses, but the results of online-questionnaire for teachers elicit that only 20 % of responded

teachers always attend the language courses, 32 % of teachers-sometimes and 48% of respondents do not attend. The main reason for teachers' low attendance is the lack of time. According to heads of departments answers, most of the teachers are always busy by the end of the working day because they have to be prepared for tomorrow's lessons, conduct extra-lessons for weak students, and organize other extra-curriculum activities overall.

However, it is important to mark that among 48% of respondents who do not attend language courses there are those who have IELTS, APTIS (English language test), and KazTest (Kazakh language test) certificates. Collected data shows 18 responded teachers out of 26 have IELTS score from 4.5 to 7.5, APTIS level from A2 (elementary) to C1 (advanced), 9 teachers – KazTest with level B2 and C1. Overall, 16 respondents among 26 think, that their level of Kazakh, Russian and English is eligible to teach content in these three languages. The other 10 teachers have language barriers in teaching subject because of their poor content vocabulary.

Team-teaching and the CLIL approach: NIS Trilingual Policy foresees using two approaches in teaching content on L2/L3 [16]. One of them is team-teaching, which means teaching a subject with an international teacher or a local language teacher. Such lessons are organized based on integrating two or more subjects, in this case, content subject with language subject. The second approach is about the CLIL approach (Content and Language Integrated Learning), which is defined as “a dual-focused educational approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language” [17]. Data analysis indicates that both approaches are effective in teaching content in L2/L3. For example, one of the heads of departments comments:

The role of native speakers in teaching content in English is great. They help us to hold a lesson using only one language, which creates the full immersion of students in the language environment. As for me, when I teach alone, I often turn to Kazakh or Russian language in order to explain some concepts or theory because of lack of content vocabulary. In team-teaching more complex themes in Computer Science are explained by international teachers. I learned a lot from our international teachers specifically the way they teach a subject in English.

Moreover, this view on team-teaching could be confirmed with online-questionnaire results, where 64% of respondents consider this approach as an effective way to improve teaching subject in L2/L3. Respondents note that team-teaching with language teachers plays an important role in

teaching subjects such as Kazakhstan in the modern world and Geography in Kazakh for both classes of Kazakh and Russian medium of instruction.

As for the CLIL approach, interview answers show that almost all responded teachers have a desire to attend CLIL courses because it provides them with specific techniques of teaching content in L3. According to NIS Strategic Plan- 2020, CLIL training for NIS teachers are organized in the United Kingdom, however, not all teachers can attend the training because of its high cost, moreover, it requires the appropriate English language proficiency that is a reason why a small number of teachers are sent to these courses. Indeed, based on obtained data from online-questionnaire and its analysis just over one-third of teachers attended them, despite the fact that 70% of responded teachers have been required IELTS score and teach content subjects in English. However, the principal states, to solve this problem, participants of such courses share acquired knowledge with their colleagues when they come back and implement this approach together in practice. Precisely, based on the NIS development plan of this school a professional group of teachers is formed, which trains teachers in teaching a subject in L2/L3. One of the respondents comments that the professional group conducts different seminars and workshops within TEP every week during the whole academic year. In this case, teachers who attended the CLIL training abroad sponsored by AEO “NIS” and share their experience. The findings indicate the significance of such seminars because teachers note that the course evolves their competence within TEP, provides eligible resources, creates a positive and professional atmosphere. 92% of respondents answer they always attend such training and almost 73% of responded teachers mark they get support from members of the school professional group. This demonstrates the effectiveness of such group’s work and a great contribution to TEP enactment at this school.

Teaching students within policy: Within NIS Trilingual educational policy students are regarded as the TEP main target, because it is enacted to provide them with knowledge in three languages. Furthermore, students’ achievements affect directly outcomes of the TEP realization at the school. To improve students’ knowledge of content subjects in three languages the TEP is realized through academic extra-curriculum and pastoral extra-curriculum activities within all NIS schools.

Documentary data analysis reveals that academic extra-curriculum activities include academic extra-lessons in content subjects for weak students and elective courses for all students. One of the heads of departments claims:

Our teachers systematically conduct extra-lessons specifically for weak students, who mostly struggle with a low level of English proficiency to study the content in this language. We identify such students and propose them to come and study additional hours with their teachers.

Also, IELTS and SAT preparation courses are conducted among 11-12th grade students twice a week. These courses are taught both by local and international teachers.

As for pastoral extra-curriculum activities, within TEP different projects are realized at this school, for example, a writing competition “Discover Kazakhstan” in three languages, an expedition “Tugan Yelge Tagzym” (Respect for Motherland) in Kazakh and English, school language days, TEDxNIS in three languages. According to the official NIS Educational program, to improve Kazakh, all NIS students are involved in project “100 an, 100kuy” (200 Kazakh traditional songs and music), where they learn the lyrics by heart and sing it during the break time. The school principal comments that these projects improve not only students` language proficiency but also raise appreciation of Kazakh language, Kazakh culture and traditions. Indeed, students` answers show that they always actively participate in such projects and indicate the effectiveness of such pastoral activities in improving their language skills.

Successes of policy management:

Based on the analysis of the interview and online-questionnaire conducted among teaching staff and school administration of the research site, successful sides of TEP enactment could be distinguished into two main types: teachers` and students` successes within this policy.

The majority of teachers who participated in this research point out that due to TEP implementation they improve their level of English and have experience in taking the IELTS exam. Moreover, data analysis demonstrates a significant role of collaborative work with international teachers and school language courses in this case. One of the heads of departments associates TEP enactment with leaving the comfort zone because of high requirements for teachers at NIS schools. He thinks to meet them they have to develop themselves professionally, and such an environment contributes to the improvement of professional and also language skills in Kazakh, Russian and English. Also, it is important to mark that having an eligible level of English teachers can use any reliable resources in English for their lessons. In addition, almost half of the responded teachers who took part in CLIL training abroad note

the effectiveness of the CLIL approach implementation in their own experience.

If the students' successes are considered, a common view among respondents is about getting scholarships from Nazarbayev University and top world universities at the end of 12th grade due to high results in IELTS and SAT exams. Also, 2 out of 3 responded students say that study of Biology and Physics becomes interesting and engaging due to team-teaching with international teachers. Also they have a great opportunity to use plenty of resources in English to deeply investigate these subjects.

Furthermore, one of the students who participated in this research points out the improvement of her level of Kazakh due to the study of Geography and Kazakhstan in the modern world in Kazakh for classes where Russian is a medium of instruction.

Overall, students' and their parents' responses show that they are satisfied with TEP enactment at this intellectual school and have more opportunities to develop and evolve their language skills within TEP, because NIS schools enact best international experiences in secondary education while other Kazakhstani mainstream schools' students deprive of this chance now.

Challenges of policy management:

According to the results of the research the same two categories are identified as in successes of policy management.

Firstly, some challenges are emerged in increasing the level of English proficiency: only one-fifth of responded teachers systematically attend school language courses, the main reason for this is the lack of time. NIS teachers have more duties, more requirements for teaching subjects, and more teaching load in comparison with teachers of Kazakhstani mainstream schools. Precisely, most of the responded teachers always spend more time to be prepared for their lessons because they teach the subject in L2/L3. However, there is another side to this case. Being a qualified teacher with a high IELTS score, most teachers try to seek a job with a higher salary or do a Ph.D. and such teachers are always in demand. The reason for this is the TEP enactment within the whole country at all educational institutions and employers need qualified teachers with a good level of three languages to effectively realize TEP at their own institutions. This leads to emerging the second challenge for school administration within TEP, which is staff turnover. One of the heads of departments comments:

The difficulty is that qualified trilingual teachers do not stay at this

school for a long time, most of them do a Ph.D. or find a job where the salary is higher than here. Now, because of Trilingual Policy enactment in Kazakhstan, a lot of employers need trilingual specialists, and most of our best teachers meet these requirements and leave school.

As for students' challenges within TEP, analysis of interview results indicates an issue to be considered. The problem is connected with the necessity of specialized books in English for content subjects, created according to NIS Educational program. Almost all participants of this research point out that there is a lack of books with eligible content materials appropriate to course plan in English that could be used for lesson preparation for teachers and for assignment preparation for students too.

Conclusion:

Overall, analysis of the research results shows that TEP implementation and management at the chosen intellectual school work effectively because all respondents are aware of what TEP is, its idea and aims. As for TEP translation, the findings present that all guidelines and action plans are being realized in accordance with NIS Trilingual policy and NIS educational program. But, despite having such positive outcomes at the stage of management, some problems and challenges have emerged. The findings demonstrate that the school takes measures to get rid of these challenges.

This study has several limitations and this is a reason why it needs further investigation. Firstly, the results of this research cannot be widely generalized because only one particular NIS school is chosen as a research site. Secondly, not all policy stakeholders of this school participated in this study. Thirdly, analysis of interview and online-questionnaire answers is not enough to scrutinize the implicit sides of TEP enactment and management, it would be better to include observation of lessons and professional training for further research to see how school's action plans are realized.

However, the findings of this study can give a chance for the school to analyse the whole process of TEP implementation and management, improve areas with challenges and work towards eliminating the problems.

REFERENCES:

1. Law of the Republic of Kazakhstan on Languages: Article 4 (1997).

2. Nazarbayev, N. (2007) A New Kazakhstan in a New World: address by the President of the Republic of Kazakhstan Mr Nursultan Nazarbayev to the Republic of Kazakhstan.
3. Nazarbayev, N. (2013) Speech of the President of the Republic of Kazakhstan at the 20 years Bolashak International Scholarship Forum, Astana, Kazakhstan. Available at: <https://www.zakon.kz/103100-vystuplenie-prezidenta-rk.html>
4. Ministry of Education and Science (2012) 'Ministry of Education and Science in Figures and Facts, Results of 2012.
5. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MoES) (2015) 'Roadmap of trilingual education development in Kazakhstan for 2015-2020'. Astana, MoES.
6. Ilydyz, L. (2017) Trilingual education policy in secondary schools in Kazakhstan: Teachers' beliefs and classroom practices (Unpublished doctoral dissertation), Astana Nazarbayev University.
7. Shamshidinova, K., Ayubayeva, N., & Bridges, D. (2014). 'Implementing radical change: Nazarbayev intellectual schools as agents of change. In D. Bridges (Ed.), Educational reform and internationalisation: The case of school reform in Kazakhstan', Cambridge University Press (pp. 71-82).
8. AEO NIS (Autonomous Educational Organisation Nazarbayev Intellectual Schools). (2013a). The Trilingual Implementation Guidelines for the Nazarbayev Intellectual Schools. Astana: AEO NIS.
9. Nazarbayev Intellectual schools (2017) AEO Nazarbayev Intellectual schools. www.nis.edu.kz/ accessed on 01.06.2019
10. Irsaliyev, S., Karabassova, L., Mukhametzhanova, A., Adil, M., Bekova, M. & Nurlanov, Y. (2017) Teaching in Three Languages, Astana, Information-Analytic Center.
11. Creswell, J. (2014). Educational Research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research, Essex, UK, Pearson.
12. Bell, J. (2005). Doing your research project: A guide for first-time researchers in education, health and social science. New York, NY, Open University Press.
13. Rea, L. and Parker, R. A. (1997) Designing and Conducting Research Surveys, San Francisco, Jossey Bass.
14. Ritchie, J. and Lewis. J. (eds.) (2003) Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers, London, Sage Publications.
15. Hartas, D. (2010) Educational Research and Inquiry, London, Continuum International Publishing Group.
16. NIS Trilingual Policy Available at: <http://www.nis.edu.kz/ru/programs/trilingualism/> accessed on 15.07.2019
17. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). Content and Language Integrated Learning, Cambridge, Cambridge University Press.

ҚСЗИ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЖЕТЕКШІ «АНАЛИТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ» РЕЙТИНГІСІНДЕ КӨШ БАСТАП ТҮР

2020 жылдың 31 қаңтарында Пенсильвания Университетінің «**Global Go To Think Tank Index Report**» атты аналитикалық орталықтардың әлемдік беделді рейтингісі саналатын дүниежүзіндегі зерттеу және талдау орталықтарының жыл сайынғы рейтингісі жарияланды.

https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1018&context=think_tanks

Рейтинг профессор **Джеймс МакГанның** жетекшілігімен «Аналитикалық орталықтар және азаматтық қоғам» бағдарламасы шеңберінде жүргізіледі және «аналитикалық орталықтардың» ең беделді әлемдік рейтингі болып саналады.

Рейтинг бағаланатын орталықтарға, сондай-ақ экономикалық және саяси зерттеулер саласындағы 4 мыңнан астам маманға, саясаткерлерге және журналистерге сауалнама жүргізу нәтижелерінің негізінде қалыптастырылады. Қорытынды кезеңде рейтингті шығаруға беделді сарапшылар тобы қатысады, олардың пікірлері негізінде түпкілікті саралау жүргізіледі. Рейтингті қалыптастыру үшін ғылыми және талдау жұмысының сапасы мен беделі, функционалдық және ұйымдастырушылық бағыты, орталықтың «танымалдығы», өткізілетін конференциялар, брифингтер және ресми кездесулер, сондай-ақ ерекше жетістіктері үшін бірқатар номинациялар негізінде «аналитикалық орталықтары» құрылымдайтын 30-дан астам түрлі критерийлер пайдаланылады.

Пенсильван университеті әлемнің 8248 «аналитикалық орталықтарының» 2019 жылғы қызметіне талдау жасады.

Айта кетсек, 2016-2019 жылдары рейтингке қатысатын талдау

орталықтарының саны 1402-ге дейін өсті, оның 86-ы 2019 жылы қосылды. Үш жыл қатарынан ҚСЗИ талдау орталықтарының жаһандық топ-рейтингісіне кіретін қазақстандық жалғыз «аналитикалық орталығы» болды.

Былтырғы жылдағыдай, жаһандық рейтингке қатысқан 31 талдамалық құрылымды Қазақстан ұсынды.

Кесте 1. Елдер бойынша аналитикалық орталықтар саны (2019)

ASIA							
Afghanistan	22	Georgia	35	Mongolia	10	Sri Lanka	32
Armenia	30	Hong Kong	42	Nepal	13	Taiwan	61
Australia	42	India	509	New Zealand	11	Tajikistan	7
Azerbaijan	16	Indonesia	31	North Korea	2	Thailand	15
Bangladesh	36	Japan	128	Pakistan	25	Timor Leste	1
Bhutan	3	Kazakhstan	31	Papua New Guinea	2	Uzbekistan	12
Brunei	8	Kyrgyzstan	28	Philippines	21	Vanuatu	1
Cambodia	14	Laos	4	Samoa	1	Vietnam	11
China	507	Malaysia	23	Singapore	18		
Fiji	4	Maldives	6	South Korea	60		

2019 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты Орталық Азияның ең үздік аналитикалық орталығы болып танылды.

2019 Top Think in Central Asia

Table 8

1.	Kazakhstan Institute for Strategic Studies (KazISS) (Kazakhstan)
2.	Caucasus Research Resource Center (CRRC) (Azerbaijan)
3.	Afghanistan Research and Evaluation Unit (AREU) (Afghanistan)
4.	Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development (CIPDD) (Georgia)
5.	Institute for Policy Studies (IPS) (Georgia)
6.	Economic Research institute (Kazakhstan)
7.	Aga Khan Foundation (AKF) (Afghanistan)
8.	Armenian Center for National and International Studies (ACNIS) (Armenia)
9.	Asia Foundation – Afghanistan (Afghanistan)
10.	Center for Economic Research (CER) (Uzbekistan)

«Орталық Азиядағы жетекші аналитикалық орталығы» номинациясына Қазақстаннан талдау орталықтарының ең көп саны ұсынылды: әрбір 5 Орталық – Қазақстандық (63-тен 13-і).

Кесте 2. Орталық Азиядағы жетекші аналитикалық орталықтар

Рейтинг-тегі орын	Аналитикалық орталық
1	Қазақстан Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ)
6	ҚР Ұлттық экономика Министрлігінің Экономикалық зерттеулер институты (ЭЗИ)
16	ҚР Қорғаныс және Аэроғарыш саласы министрлігінің Әскери-стратегиялық зерттеулер орталығы
25	Қоғамдық проблемаларды талдау орталығы
36	Мемлекеттік жеке меншік әріптестік орталығы
41	Назарбаев Университеті жанындағы Ұлттық талдау орталығы
43	Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты ҚР БҒМ ҒК
45	Қазақстан менеджмент, Экономика және болжау институты (КИМЭП)
47	Әлемдік экономика және саясат институты
50	Саяси талдау және стратегиялық зерттеулер орталығы (Center for Political Analysis Strategic Studies)
54	Ақпараттық-талдау орталығы
56	Еуразия зерттеу институты
58	(Research and Development Center) Ғылыми-зерттеу орталығы

2019 жылы айтарлықтай серпіліс ҚР Ұлттық экономика Министрлігінің Экономикалық зерттеулер институты (ЭЗИ) жасады, «Үздік үкіметтік талдау орталықтары» арасында 21 орын, «Үздік конференция» номинациясында 19 орын және «Медианы үздік пайдалану» номинациясында 47 орын алды.

Қазақстанның халықаралық қатынастар бойынша кеңесі «2019 жылғы Орталық Азияның ең маңызды 10 оқиғасы» атты жыл сайынғы талдамалық шолуы «Саяси зерттеулер саласындағы үздік баяндама» санатындағы үздік сараптамалық жұмыстардың бірі болып танылды.

Жалпы алғанда, Пенсильвания университетінің «**Global Go To Think Tank Index Report**» рейтингте Қазақстандық аналитикалық орталықтардың саны жыл сайын артып келе жатқанын атап өткен жөн.